

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ**

POLİS AKADEMİYASI

**DAXİLİ İŞLƏR ORQANLARININ
ƏMƏLİYYAT-AXTARIŞ FƏALİYYƏTİ
KAFEDRASI**

**“İSTİNTAQ HƏRƏKƏTLƏRİNİN
PSIXOLOGİYASI”**

DƏRS VƏSAİTİ

Bakı – Mütərcim – 2015

*Vəsait Azərbaycan Respublikası DİN-in Polis Akademiyasının
“Daxili işlər orqanlarının əməliyyat-axtarış fəaliyyəti”
kafedrasında hazırlanmışdır.*

Tərtib edənlər:

DİN-in Polis Akademiyasının rəisi,
polis general-mayoru,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nazim Tələt oğlu Əliyev

DİN-in Polis Akademiyasının “Daxili işlər orqanlarının
əməliyyat-axtarış fəaliyyəti” kafedrasının rəisi vəzifələrini
müvəqqəti icra edən, polis polkovnik-leytenantı

Famil Hüseyn oğlu Muradov

DİN-in Polis Akademiyasının Kadrlar şöbəsinin
psixoloqu, polis kapitanı

Rasif Rəfayel oğlu Müzəffərov

Məsul redaktor:

DİN-in Polis Akademiyası rəisinin tədris və elmi işlər
üzrə müavini, polis polkovniki, hüquq elmləri doktoru,
professor, əməkdar müəllim

Mahir Bayram oğlu Əhmədov

Rəy verənlər:

Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya kafedrasının
baş müəllimi, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Yamən Əziz qızı Vəliyeva

Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun Psixologiya
kafedrasının müdiri, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Nurəngiz Tofiq qızı Rzayeva

DİN-in Polis Akademiyasının “Cinayət prosesi”
kafedrasının rəisi, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Səyyad Ağamir oğlu Ağayev

DİN-in Polis Akademiyasının “Kriminalistika” kafedrasının
rəisi, polis polkovniki,
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Allahverdi Mirzəağa oğlu Mahmudov

İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası. *Dərs vəsaiti / Tərtib edənlər: N.T.Əliyev, F.H.Mu-
radov, R.R.Müzəffərov. – Bakı: Mütərcim, 2015. – səh.*

ÖN SÖZ

Demokratik dəyərlərə söykənən insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasında ən ali prinsipləri rəhbər tutaraq ölkəmiz dünyaya inteqrasiya və sivil cəmiyyət quruculuğu uğrunda inamlı addımlar atır. Bu yolda əsas vəzifələrdən biri yeni milli psixoloji təfəkkürə, biliklərə, qabaqcıl və inkişaf etmiş dünya dövlətlərinin qanunvericiliyini dərindən bilən savadlı və geniş dünyagörüşünə, hərtərəfli biliyə, bacarıq və vərdislərə malik olan hüquqşünas kadrların hazırlanmasıdır.

Qarşıda duran bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi ali tədris müəssisələrinin, o cümlədən Polis Akademiyasında tədris olunan “Daxili işlər orqanları əməkdaşlarının fəaliyyətində pedaqogika və psixologiya” fənninin hərtərəfli öyrənilməsindən çox asılıdır.

Polis xidməti vəzifələrini həyata keçirən zaman qanunda nəzərdə tutulmuş səlahiyyətlərə malik olur. Polis əməkdaşı onun qanuni tələblərini icra etməyən hər hansı şəxsə qarşı qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda fiziki qüvvə ilə yanaşı psixoloji biliklər tələb edən fəaliyyət də həyata keçirir.

Bu fəaliyyət özünü psixoloji təmasda, ünsiyyət qurmaq bacarığında, hiss və emosiyaların biruzə verməsi zamanı qarşı tərəfin doğru və ya yanlış informasiya verməsi fonunda, dindirmə, hadisə yerinə baxış, axtarış və s. kimi istintaq hərəkətlərinin psixologiyasında öz əksini tapır.

“İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası” adlı dərs vəsaiti sözügedən hadisələrin həyata keçirilməsi zamanı polis əməkdaşlarının psixoloji biliklərinin öyrənilməsində özünəməxsus yer tutur və əməkdaşlar psixoloji maariflənmə ilə yanaşı, psixologiyanın polisin işinə bilavasitə təsirinin şahidi olurlar.

Vəsait hazırlanarkən Azərbaycan, türk və rus dillərində nəşr olunmuş dərsliklərdən, dərs vəsaitlərindən, monoqrafiyalardan, eyni zamanda şəxsi müşahidə materiallarından istifadə olunmuşdur.

Onu da qeyd etməliyik ki, dərs vəsaiti ilk dəfə hazırlandığından müəyyən qüsurlar və çatışmazlıqlardan xali deyildir. Onun məzmununa əlavə və dəyişikliklərin edilməsi istisna olunmur.

Ümid edirik ki, “İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası” adlı dərş vəsaiti Polis Akademiyasının, o cümlədən digər hüquq-mühafizə orqanlarının ali məktəblərinin müdavim və dinləyicilərinin, habelə hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının peşə hazırlığının, onun mühüm tərkib hissəsi olan psixoloji hazırlığının yüksəlməsinə xidmət edəcəkdir.

1. DİNDİRMƏNİN PSIXOLOGİYASI

Dindirmə müstəntiqin birbaşa müşahidə oluna bilməyən faktların, hadisələrin və şəraitin, bu fakt, hadisə və şəraitə şahidlik etmiş şəxslərin danışdıqlarını (ifadələr) qavrama yolu ilə dərk etməsi üsullarından biridir. Dindirməyə müstəntiq ilə dindirilən şəxs arasında ünsiyyət kimi də baxmaq olar. Lakin bu ünsiyyət müstəntiq tərəfindən əvvəlcədən planlaşdırılmış olur və qanun çərçivəsində dindirilən şəxsin fikri, emosional, iradi sahələrinə təsir edərək ondan şahidi olduğu fakt və hadisələr haqqında tam və düzgün məlumat almağa şərait yaradır.

Dindirmə iş üzrə sübut əldə etməyin ən geniş yayılmış üsuludur və eyni zamanda ən çətin istintaq hərəkətlərindən biridir. Dindirmənin həyata keçməsi müstəntiqdən yüksək peşəkar və psixoloji bacarıq, insanların psixologiyasını yaxşı tanıya bilmə, dindirmənin taktiki üsullarından ustalıqla istifadə edə bilmə qabiliyyəti tələb edir.

Dindirmənin əsas psixoloji vəzifələri verilən ifadələrin doğruluğunu dəqiqləşdirmək, etibarlı ifadə almaq məqsədilə qanunauyğun psixoloji təsirin göstərilməsi və yalan ifadələrin aşkara çıxarılmasıdır.

Dindirməyə hazırlıq zamanı müstəntiqin əsas vəzifələrindən biri ilkin məlumat toplamaqla informasiya bazasının yaradılmasıdır.

İlkin məlumatlar sırasına dindirilənin şəxsiyyəti haqqında məlumatlar aiddir. Belə ki, onun sosial statusu, yerinə yetirdiyi sosial rollar, həyat tərz, kollektivdəki münasibətləri və kollektivin ona olan münasibəti, stress, frustrasiya zamanı davranışı, psixofizioloji keyfiyyətləri və s. aid ola bilər.

Təqsirləndirilənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi təkcə uğurlu dindirmənin həyata keçirilməsi üçün vacib deyil. Bu həm də ümumi istintaqa, məhkəmə zamanı ədalətli hökmün çıxarılmasına və nəticədə təqsirləndirilənin islah və yenidən tərbiyə olunmasına böyük təsir edir.

Dindirməyə hazırlığın əsas elementlərindən biri planın tərtib olunmasıdır. Plan qısa, lakin bütün detalları əhatə edən olmalıdır.

Planda mütləq konkret suallar siyahısı olmalıdır. Məsələn, istintaq taktikasında (hərəkətlər) olduğu kimi ***tamamlayıcı, dəqiqləşdirici, nəzarətedici*** və nəhayət ***ifaedici suallar*** olmalıdır.

Tamamlayıcı suallar toplanmış məlumatları tamamlamaq və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq məqsədilə verilir.

Dəqiqləşdirici suallar ifadələrin təfərrüatlarını göstərmək, alınmış məlumatları konkretləşdirmək məqsədi güdür.

Xatırladıcı suallar dindirilən şəxsin yaddaşının “canlandırılmasına” və müstəntiqi maraqlandıran faktların dindirilən şəxsin yadına düşməsi üçün onda bu və ya digər assosiasiyaların yaradılmasına yönəlmiş olur. Bu cür suallar əsasən dindirilən şəxs tərəfindən unudulmuş hadisənin necə baş verməsini xatırlaması məqsədilə bir neçə dəfə verilir.

Nəzarətedici suallar alınmış məlumatların dəqiqləşdirilməsi üçün verilir.

İfaedici suallar isə dindirilən şəxsin müstəntiq tərəfindən hiss olunmuş yalanlarının aşkara çıxarılması məqsədi güdür. Adətən bu suallar dindirilənin ifadələrini təkzib edən etibarlı dəlil və sübutları təqdim etməklə müşayiət olunur.

Dindirmənin uğurlu olması daha çox keçirilmə vaxtından və dindirilən şəxsin dindirməyə çağırılmasının düzgün təşkil olunmasından asılıdır. Təcrübənin göstərdiyi kimi vaxtsız dindirmə (tez və ya gecikmiş) istintaqın sonrakı gedişinə mənfi təsir göstərir. Dindirmənin vaxtını seçərkən iki amilə diqqət yetirmək vacibdir: ***subyektiv və obyektiv***.

Subyektiv amillərə müstəntiqin və dindirilən şəxsin dindirməyə hazırlıq vəziyyəti aiddir. Dindirmədən öncə müstəntiq yaxşı “formada” olmalıdır. Yəni onun cinayət işinə aid materiallara müstəntiq və sərbəst şəkildə əsaslı bilməsi, dindirilənin psixi və emosional vəziyyətinə nəzarət edərək ondan daha düzgün və tam ifadənin alınmasını təmin edə biləcək emosional-iradi vəziyyətdə olması vacib məsələlərdən biridir.

Dindirmə zamanı müstəntiq eyni zamanda öz psixi vəziyyətini də tənzimləməyi bacarmalıdır.

Müstəntiqin dindirməyə hazırlıq səviyyəsini müəyyən edən **obyektiv** amillərə aşağıdakılar aiddir:

- *işə aid materialların ətraflı təhlili;*
- *dindirmə zamanı müstəntiqin əvvəlcədən işləyib hazırladığı variantların yoxlanılması;*
- *hərtərəfli dindirmə planının tərtib edilməsi;*
- *dindirilənin şəxsiyyətinin öyrənilməsi*

Dindirməyə hazırlıq zamanı ən vacib şərt kimi dindirilən şəxslə kontaktın qurulması üçün psixoloji vasitələrin işlənilməsi çıxış edir. Belə ki, əksər hallarda ümumiyyətlə cinayətin açılmasına maneə kimi elə məhz psixoloji kontaktın olmaması çıxış edir.

Şahid və zərərçəkmişin dindirilməsi. Dindirmənin ayrı-ayrı növlərinin içərisində ən geniş yayılmış şahid və zərərçəkmişin dindirilməsidir. Şahid qismində birbaşa cinayət hadisəsini görən insan, həmçinin bu hadisə haqda eşidən şəxs, digər mənbələr çıxış edə bilər. Zərərçəkmiş qismində isə cinayət zamanı maddi, mənəvi və ya fiziki zərərçəkmiş şəxs çıxış edir. O, həmçinin şahiddir və şahid kimi hadisə haqda, həm də təqsirləndirilən şəxslə münasibətləri barədə ifadə verə bilər.

Şahid və zərərçəkmişlərin dindirilməsi 4 mərhələyə bölünür:

- *dindirilənlə psixoloji kontaktın qurulması;*
- *dindirilənin sərbəst danışması;*
- *dəqiqləşdirici sualların qoyulması;*
- *protokolla və yazılmış ifadələrlə tanışlıq*

Müstəntiqin dindirilən şəxslə psixoloji təması qurması dindirmə prosesinin uğurlu olması üçün ilkin vacib şərt rolunu oynayır. Təmasın qurulmasına dindirmə şəraiti, vaxtı, müstəntiqin davranışı, onun vəziyyətə uyğun özünü aparması, səs tonu, xarici görünüşü çox güclü təsir edir.

Təması qurduqdan sonra müstəntiq dindirilən şəxsə cinayət işi ilə bağlı ona məlum olan bütün bildiklərini danışmağı təklif edir. Dindirmənin bu mərhələsi dindirilənin sərbəst danışq mərhələsi ad-

lanır. Bu prosesdə dindirilən şəxs ona məlum faktları öz bildiyi və ya müstəntiqin məsləhət gördüyü ardıcılıqla danışır.

Cinayət işinə aid hadisə və şəraiti ardıcılıqla danışan dindirilən şəxsin sözünü kəsmək və ya həmin an ona suallar vermək məsləhət deyil. Tam ifadə verilib bitdikdən sonra müstəntiq müxtəlif sualların köməkliyi ilə dəqiqləşmələr aparır, boşluqları doldurur və sərbəst danışmaq zamanı toxunulmayan faktları təqdim edir. Əgər alınmış ifadələr müstəntiqin fikrincə yalandırsa və reallığı əks etdirmirsə, onda müstəntiq aşağıdakıları edir:

1. Əgər dindirilən şəxs ifadə verərkən həyəcanlanaraq çəşqınlıq vəziyyətinə düşüb müəyyən səhvlər edibsə, ona bu səhvləri düzəltməyə kömək etmək;

2. Əgər müstəntiq dindirilən şəxsin düşünülmüş şəkildə yalan ifadə verdiyini aşkar edərsə, onda bu yalanı konkret faktlarla aşkara çıxararaq, onu düzgün ifadə verməyə məcbur etmək.

İstintaq təcrübəsi göstərir ki, bir çox hallarda hadisə ilə bağlı hansısa detallar dindirilən şəxs tərəfindən unudulur. Unutma təbii prosesdir. Ona görə də müstəntiq dindirilən şəxsin həтта çoxdan olmuş hadisəni belə ətraflı və ardıcıl danışmasından daha çox narahat olmalıdır. Axırının müəyyən faktları unutməsi müstəntiqi daha az narahat etməlidir. Məhz bu onun göstəricisi ola bilər ki, dindirilən şəxs ifadələri əvvəlcədən planlı şəkildə öyrənib və ya ona bunu öyrədiblər. Şahid və zərərçəkmişin (eləcə də təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin dindirilməsi zamanı) yaddaşının “canlanması” məqsədi ilə aşağıdakı taktiki üsullardan istifadə olunur:

1. Assosiativ əlaqələrin istifadə olunması ilə həyata keçirilən dindirmə.

a) əlaqəliliyə görə. Şahidin, zərərçəkmişin, təqsirləndirilənin, şübhəli şəxsin yaddaşında ifadələrin formalaşdırılması prosesi onların qavradıqları predmet və hadisələrin obrazları (şəkilləri) arasında əlaqəlilik prinsipinə əsasən ardıcılıqla assosiasiyalar yaradılır.

b) oxşarlığa görə. Əvvəlki üsuldakı kimi analogi funksiyaları cinayət işinə birbaşa aidiyyəti olmayan predmetlərin, sözlərin, üzlərin, səkillərin və s. dindirilənə təqdim olunması yerinə yetirir. Müs-

təntiq tərəfindən təqdim olunan “qıcıqlandırıcı” (məsələn, insan fotosəkili) dindirilənin yaddaşında fotosəkildə göstərilmiş insana oxşayan hansısa insanın şəklinin (obrazının) canlanmasına gətirib çıxara bilər.

c) *fərqə görə.* Bu üsul dindirilən şəxsin yaddaşında olan bütün əks, zidd obyektlər haqqında təsəvvürləri özünə daxil edən müvəqqəti əlaqələrin yaradılmasına əsaslanır. Məsələn, istintaqı maraqlandıran hadisə yayda baş verib. Əgər dindirilən hadisənin baş verdiyi vaxtı xatırlamağa çətinlik çəkirsə, onda qış fəslini dindirilənin yadına salmaq onun yaddaşındakı unudulmuş vaxtı bərpa etməyə kömək edə bilər.

d) *inandırmanın köməyi ilə.* Bu üsul dindirilən şəxs predmet və hadisələrin bu və ya digər əlamətlərini sözlərlə quraşdırmaqda (təsvir etməkdə) çətinlik cəkəndə baş verir. Belə olduqda istintaqı maraqlandıran şəraitlə bağlı bu və ya digər predmetləri dindirilən şəxsə təqdim edirlər. Bu cür predmetlər xatırlamaq üçün özünəməxsus stimül rolunu oynaya bilər. Onlar dindirilən şəxsin yaddaşındakı hadisələrlə assosiasiya yaradaraq müstəntiqi maraqlandıran obyektin yaddaşda “canlanmasına” səbəb ola bilər.

2. Məhdud şəraitə görə təkrar dindirmə.

Təkrar ifadə verərkən dindirilən şəxs ilkin dindirmə zamanı unutduğu şəraiti və faktları xatırlaya bilər. Bu reminisensiyanın (du-manlı, qeyri-şüuri xatirə) psixoloji mexanizmi kimi izah oluna və yaddaşda yeni fikri əlaqələrin gücləndirilməsi kimi anlaşıla bilər.

Assosiativ əlaqələrin “canlandırılması” üçün istifadə olunan üsullar şahid və ya zərərçəkmişin öz-özlüyündə səmimi olaraq həqiqəti danışmasını hesab etməsi, lakin reallıqda həyəcanlı və çaşqın vəziyyətdə olduğundan yalnız ifadə verməsi zamanı da istifadə oluna bilər.

Təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin dindirilməsinin şahid və zərərçəkmişlə müqayisədə özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu xüsusiyyətlər özünü psixoloji təmasın qurulma spesifikasiyasında göstərir.

İnsan hələ dindirmədən əvvəl törətdiyi cinayət əməlinə dərin peşmanlıq hissi keçirir, vicdan əzabı çəkir və utanır. Əgər təqsirləndirilən şəxs müstəntiqdə onun dərdinə şərik olmaq hissini (empa-

tiya hissi) və bu baxımdanda baş vermiş hadisəni obyektiv araşdırmaq istəyini hiss etsə, onda müstəntiqə və onun araşdırmasına etibar edər, bu da nəticədə dindirilən şəxsin öz günahını səmimi etiraf etməsinə və düzgün ifadə verməsinə gətirib çıxarar.

Təqsirləndirilənin bu cür mövqeyi sözssüz ki, müstəntiq ilə dindirilən arasında təmasın qurulmasının əsasını təşkil edir.

Təqsirləndirilənlə təmasın qurulmasında müstəntiqin emosional vəziyyəti, gördüyü işə həvəsli olması və dindirməni aparma tərzii çox böyük rol oynayır. Əksolunma mexanizminə görə müstəntiqin emosional vəziyyəti dindirilən şəxsə sirayət edir. Buna görə də müstəntiqin dindirməni sakit və stabil aparma tərzii, onun emosional tarazlığı dindirilən şəxsdə gərginliyi azaldır. Eyni zamanda müstəntiqin obyektiv olması, bütün araşdırmalarında qərəzsiz mövqe tutması dindirilən şəxsdə ona qarşı etibar hissini oyadır.

Lakin dindirilən şəxs qəsdən yalan ifadə verməyə səy göstərsə və hətta əvvəllər məhkumluğu olubsa bu təmasın qurulmasını çox çətinləşdirir. Bəzən belə hallarda təmasın qurulması alınmır. Dindirmə ziddiyyətli xarakter alır. Belə vəziyyətdə müstəntiqin psixoloji vəzifəsi istintaqı aldatmaq istəyinin mümkünsüzlüyünü dindirilən şəxsə başa salmaqdır. Bu artıq təmasın qurulmasına və təqsirləndirilən şəxsin düzgün ifadə verməsinə doğru ilkin addım kimi çıxış edir.

Bir qayda olaraq öz günahını etiraf edən təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi konfliktsiz keçir. Lakin burada istintaqda nələrisə və ya cinayət iştirakçılarından kimlərisə gizlətmək, günahlarını azaltmaq kimi cəhdləri istisna etmək olmaz. Lakin dindirmənin əvvəlindəki konfliktsiz situasiya müstəntiqin dindirilən şəxsə qarşı kobud davranışı, onun probleminə qarşı həssas olmaması, onu anlamağı bacarmaması və ya qəsdən bunu etməməsi ilə kəskinləşə bilər. Əksər hallarda müstəntiqlər istintaqın əvvəlində təqsirləndirilən şəxslərin hər hansı bir ifadə verməkdən boyun qaçırmaması situasiyaları ilə qarşılaşmaq məcburiyyətində qalırlar. Bu zaman müstəntiq təqsirləndirilən şəxsə aşağıdakı yollarla taktiki təsir göstərir:

- təqsirləndiriləni onun mövqeyinin səhv olmasına inandırmaq;

- iştirakçıların maraqları arasındakı ziddiyyətin istifadə olunması;

Şübhəli şəxsin dindirilməsi taktikası təqsirləndirilən şəxsin taktikası ilə oxşardır. Lakin bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri də vardır. Bu xüsusiyyət şübhəli şəxsin şəxsiyyəti haqqında müstəntiqdə olan məlumatların məhdud olmasından ibarətdir. Bundan başqa təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi zamanı təqdim olunan inandırıcı sübutlar şübhəli şəxsin dindirilməsi zamanı müstəntiqdə olmaya bilir. Lakin bütün bunlarla yanaşı bəzi üstünlüklər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır:

- dindirilən şəxsə özünü müdafiə üçün düşünmək imkanı verməyənlə gözlənilməzlik faktı;

- onun günahını sübut edə biləcək hansı faktların istintaqda olduğunu dərk edə bilməmək.

Dindirilənin yalanının aşkara çıxarılması zamanı dindirmənin psixoloji xüsusiyyətləri. Yalan ifadələri təkcə şübhəli şəxs deyil, eləcə də zərərçəkmiş və şahid şəxs də verə bilər.

Dindirilən şəxs yalan ifadəni öz maraqlarına görə, eləcə də öz maraqlarına əks olaraq (məsələn, danışıqdan asılı olaraq bütün günahı öz boynuna götürmək) verə bilər.

Şahidin yalan ifadə vermə motivləri aşağıdakılar ola bilər:

- *şübhəli şəxsin, təqsirləndirilən şəxsin, onların qohum və tanışlarının intiqamından qorxması;*

- *cinayət işi ilə əlaqəli olan digər şəxslərlə münasibətlərin pozulmasından ehtiyat etməsi;*

- *ailə üzvlərini, qohumlarını, dostlarını inandırması və ya tamah məqsədi ilə şübhəli şəxsin günahını yüngülləşdirmək və onu təmizə çıxarmaq istəyi, eləcə də əksinə, yəni intiqam, paxıllıq, qərəzlik səbəbindən göstərilən şəxsin günahını daha da ağırlaşdırmaq;*

- *şahid, tanıyan şəxs və ya başqa istintaq hərəkətlərinin iştirakçısı, məhkəmədə ifadəsi alınan şəxs və s. qismində iştirak etmək istəyinin olmaması;*

- *öz çirkin əməllərini, amoral davranışını və s. gizlətmək cəhdi.*

Zərərçəkmişin yalan ifadə vermə motivləri yuxarıda qeyd olunanlarla oxşardır, lakin bəzi əlavələr də etmək olar.

• *dəymiş olan küllü miqdarda zərərin zərərçəkmiş tərəfindən hansı yolla əldə olunduğu mənbələrini gizlətmək üçün yalan ifadə verib zərərin miqdarını azaltmaq istəyi;*

• *və ya əksinə, tamahkarlıq, intiqam və s. məqsədlə cinayət hadisəsi zamanı dəymiş zərəri şışirtmək cəhdi;*

Şübhəli və təqsirləndirilən şəxsin yalan ifadə vermə motivlərinə gəldikdə isə onlar tamamilə müxtəlifdir. İstintaq təcrübəsində əsasən aşağıdakılara daha çox təsadüf olunur:

• *öz günahını kiçiltmək və törətdiyi cinayət əməlindən boyun qaçıрмаq və ya cəzasını törətdiyi əmələ görə yox, daha az cinayət məsuliyyəti yaradan əmələ görə cəkmək istəyi;*

• *cinayət iştirakçılarını təmizə çıxarmaq və ya onların günahlarını yüngülləşdirməyə cəhd;*

• *intiqam və ya öz təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə cinayət iştirakçılarına böhtan atmağa cəhd, eyni zamanda anormal psixi vəziyyət və ya lovğalıq səbəbindən özünə “böhtan” atmağa cəhd;*

• *dindirilən şəxsə yaxın olan insanın cinayi davranışını, çirkin əməlini gizlətmək məqsədilə “özünə böhtan atmaq” cəhdi (öz boynuna götürmə)*

Qəsdən yalan ifadə verən şəxs istintaqın ədalətli gedişinə mane olur, müstəntiq ilə ziddiyyətə girir və nəticədə konfliktli situasiya yaranır.

Dindirilən şəxsin yalan ifadə verməsini aşkara çıxarmaq üçün müstəntiq taktiki üsullardan istifadə etmək lazımdır.

Şahid və zərərçəkmişin yalanını aşkara çıxarmaq üçün aşağıdakı üsullardan istifadə etmək olar:

- *tutduğu mövqenin yalnız olduğunu ona inandırmaq;*
- *yalan ifadə vermənin hüquqi nəticələrini ona başa salmaq;*
- *yalan ifadə vermənin onun yaxınlarına mənfi təsir edəcəyini başa salmaq;*

- *dindirilənin şəxsiyyətinin müsbət tərəfinə təsir etmək (şəxsi ləyaqət hissi, cəsurluq, prinsipiallıq, əlicənablıq və s.)*

İstintaq taktikasında təqsirləndirilən və şübhəli şəxsin yalan ifadələrini aşkarlamaq, eləcə də onlardan düzgün ifadə almaq məqsədilə qanunauyğun psixoloji təsir göstərərək bir çox üsullardan istifadə etmək olar.

1. İnandırma. Bu üsulla müstəntiq dindirilən şəxsdə peşmanlıq hissinin oyadılmasına, onun daha real düşünməsinə çalışır, yalan və inkaretmənin mənfi nəticələrə gətirib çıxaracağını, günahını etiraf edərək istintaqa kömək etmənin isə daha uyğun olduğunu izah etməklə onun səmimi etirafına nail ola bilər.

2. Dindirilənin şəxsiyyətinin müsbət tərəflərindən istifadə etmək. Hər bir insanda özünəhörmət hissi var və buna görə də dindirilənin səmimiliyinə, vicdanlılığına, kollektivdə yoldaşları arasında hörmətinə, onun şəxsi və sosial statusuna əsaslanaraq onu səmimi və dürüst olmağa inandırmaq olar.

3. Yalanın qarşısının alınması. Bu üsul cinayət hadisəsi haqqında müstəntiqin əlində dindirmə zamanı və digər araşdırmalardan əldə etdiyi təkzibolunmaz və etibarlı sübutlar olduğu zaman tətbiq olunur. Nəticədə təqsirləndirilən və şübhəli şəxsə öz yalanını davam etdirmək imkanı verilmir və o, müstəntiqi çaşdıraraq yalan ifadə vermək fikrindən çəkinir, həqiqəti olduğu kimi danışır.

4. Gözləmə. Bu üsul yalan ifadə vermə və ya verməmə, öz günahını, törətdiyi əməli etiraf etmə və ya etməmə kimi motivlərin mübarizə apardığı şəxslərə tətbiq olunur. Motivlərin bu cür mübarizəsi sakitləşmir və hətta müstəntiq dindirmə prosesində taktiki təsirləri daha bacarıqla istifadə edə bilsə, bu motivlər daha güclü özünü göstərə bilər. Dindirilənin tərəddüd etdiyini nəzərə alan müstəntiq onun şüurunda müsbət motivlərin üstünlük təşkil etməsi üçün lazımi məlumat və sübutları verir, sonra dindirmədə fasilə edir, nəticədə dindirilən şəxs onu yalan ifadə verməyə təhrik edən motivləri sıxışdırıb arxa plana keçirir.

5. Uydurmağa icazə vermək. Müstəntiq bəzən bilə-bilə ki, təqsirləndirilən və ya şübhəli şəxs yalan ifadə verir, ona bu uydur-

masını təqdim etməyə imkan yaradır. Dindirilənlə onun apardığı oyuna uyğun rola girən müstəntiq çalışır ki, dindiriləndən daha çox, daha ətraflı, daha dəqiq uydurma ifadə alsın və dindirmə protokolunda qeyd etsin. Bundan sonra müstəntiq dindirilənin uydurma ifadəsini təkzib edən bütün sübutları təqdim edir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uydurma düşünüb hazırlaya bilməmiş və qəflətən bu vəziyyətdə yaxalanmış dindirilən şəxsi düzgün ifadə verməyə məcbur etmək olar.

6. Gözlənilməzlik. Bu üsul müstəntiqin dindirilən şəxs üçün gözlənilməz olan qərarında öz əksini tapır. Məsələn: yalan ifadə verən dindirilənin onun ölmüş bildiyi şahidlə üzləşdirilməsi. Ümumiyyətlə, qəfil, gözlənilmədən hər hansı sübutun ortaya qoyulması bir çox hallarda istintaqa öz müsbət təsirini göstərir.

7. Gərginliyin götürülməsi. Bəzən olur ki, təqsirləndirilən şəxs danışqdan yayınmır, lakin çox gərgin olduğundan danışq apara bilmir. Müstəntiq bu halda səsinin intonasiasını dəyişməli, daha mülayim olmağa çalışaraq bu gərginliyin aradan qaldırılmasına nail olmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu vəziyyətdə gərginliyin aradan qaldırılması etirafa gətirib çıxara bilər.

8. Təqsirləndirilən şəxsin şəxsiyyətindəki “zəif tərəflər”in istifadə olunması. “Zəif tərəflər” dedikdə o keyfiyyətlər başa düşülməlidir ki, məhz bu keyfiyyətlərə təsir edərək, onlardan istifadə edərək düzgün, həqiqəti əks etdirən ifadə almaq mümkün olsun. Dindirilənin “zəif tərəfi” kimi onun melonxolik yaşantılara meyilli olması, şöhrətpərəstliliyi və ya özündən tez çıxmağa meylliliyi və s. çıxış edir. Belə ki, təqsirləndirilən qəzəblənərək, səbrsizlik edərək adi bir vəziyyətdə deməli olmadığı bir sözü işlədə bilər. Bununla yanaşı istintaq etikası dindirilənin paxıllıq, tamahkarlıq və s. kimi keyfiyyətlərinə əsaslanaraq bu üsuldən istifadə etməyi qadağan edir.

9. İnersiya. Bu elə bir özünəməxsus üsuldur ki, burada müstəntiq təqsirləndirilən şəxslə söhbət edərək hiss olunmadan mövzunu yayınan, əlaqəsi olmayan istiqamətdən məhz mahiyyəti üzrə olan istiqamətə gətirir. Bu zaman isə təqsirləndirilən şəxs əlaqəsiz mövzulardan danışaraq “inersiya üzrə” (qeyri-ixtiyari olaraq) əslində da-

nışmaq istəmədiyi mövzuya girir. Effekt əldə etmək üçün tez-tez mövzunun dəyişilməsi məsləhət görülür.

10. Diqqətin yayınması. Təqsirləndirilən şəxs həmişə məhz nəyin müstəntiq üçün vacib, nəyin isə ikinci dərəcəli olduğunu anlamaq məqsədilə dindirmənin gedişini çox diqqətlə və dəqiq izləyir. Bu məsələ ilə bağlı L.V.Filonov və V.İ.Davudov qeyd edir ki, müstəntiq çox vaxt dindirilənin diqqətini daha vacib əhəmiyyət kəsb edən mövzulardan az əhəmiyyətli məsələlərə yönəldir. Bu cür addımların hamısı ona hesablanıb ki, dindirilən şəxs müstəntiqin daha dəqiq və konkret məlumat almaq istədiyi məsələlərə az ehtiyatlı yanaşacaq, o haqda bildiyi, lakin vermək istəmədiyi məlumatı daha az qorumağa başlayacaq.

11. Müstəntiqin çox yaxşı məlumatlı olması təsəvvürünü yaratmaq. Bu üsulun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəntiq dindiriləni aldatmamaq şərti ilə onu özünün məlumatlı olmasına inandırсын. Buna iki yolla nail olmaq olar:

- 1) *özünü bu vəziyyətə tam uyğun aparmaq;*
- 2) *dindirilənin məlumatı olmadığı bir faktı etibarlı və əsaslı şəkildə təqdim etmək (biografiyanın ayrı-ayrı detalları, işə aid faktlar və s.).*

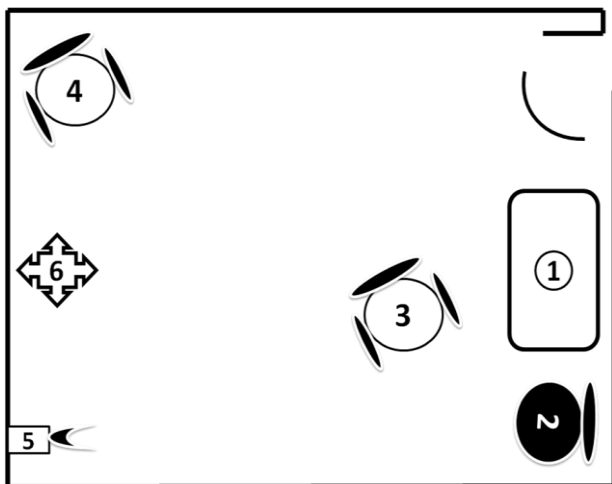
Nəticədə dindirilən şəxsdə o təəssürat yaranır ki, müstəntiq nəinki işin bir sıra ayrıntılarını, hətta işlə əlaqəli hər şeyi bilir və məlumatlıdır.

12. Dindirmənin sürətləndirilmiş tempi. Bu üsuldan istifadə edən müstəntiq aktiv mövqe tutaraq təşəbbüsü öz üzərinə götürür, sonra əvvəldən hazırladığı sual və mühakimələr vasitəsilə “rəqibinin” (dindirilənin) düşüncələrini qabaqlayır. Sualların yüksək tempə verildiyi zaman dindirilən tempə düşür, verəcəyi cavabı “uzatmaq” və ətraflı düşünmək imkanı olmur.

Müstəntiq tərəfindən təqsirləndirilən şəxsə mümkün təsir üsullarının hamısını saymaq mümkün deyil. Əsas olan müstəntiqin psixoloji amillərə (insan ləyaqətini alçaltma, özünə arxayın olmama və s.) fikir verməsidir.

Dindirmə otağının quruluşu

Dindirməni həyata keçirmək məqsədi ilə tərtib olunmuş mühitin (otağın) diqqətlə düzəldilməsi çox önəmli faktorlardan biridir. Avropa standartlarına uyğun olaraq dindirmə otağında adam başına 2 kv.metr ərazinin olması vacibliyini və dindirmə otağında ən azı üç nəfərin olmasını nəzərə alaraq dindirmə otağının 6 kv.metr ölçüdə olması məqsədmüvafiq hesab olunur.

Şəkil 1. Dindirmə otağının quruluş sxemi

Otağın lazımsız əşyalarla doldurulmaması, olduqca sadə bir şəkildə dekorasiya edilməsi məsləhət görülür. Əşya olaraq iki və ya üç stulun, bir stolun və ehtiyac olarsa bir paltar asmaq üçün asılqanın olması kifayətdir.

Şəkil 1-də nümunə üçün bir dindirmə otağının sxemi verilmişdir. Təcrübələrdə dindirmə zamanı müstətiqin bir iş stolunun arxasında oturması və dindirilən şəxsin isə onun qarşısında qonaq stulunda əyləşməsi zəminində dindirmənin həyata keçirilməsi müşahidə olunur. Amma bu zaman müstətiqlər dindirmə zamanı dindi-

rilən şəxsin bədəninin bədən aşağı hissəsinin müəyyən maneələr vasitəsi ilə görsenməməsini nəzərə almalı və dindirmə zamanı dindirilən şəxslərin bədən dilinin oxunmasında bu maneələrin aradan qaldırılmasına fikir verməlidirlər. Orada olan stol dindirilən şəxs üçün psixoloji güc almaq obyektini rolunu oynadığından dindirmə zamanı arada heç bir əşyanın olmaması məsləhət görülür. Buna görə də şəkildə göstərilən dindirmə otağı ideal bir otaq rolunu oynayır.

1 nömrə ilə göstərilən yerdə stolun mövcudluğu müşahidə olunur. Stolun divara söykənilmiş şəkildə qoyulması və şübhəlinin stolun arxasına saxlanaraq bədən dilini gizlədə bilməyəcək şəkildə olması vacibdir. Bu stol dindirmə zamanı mövzu (hadisə) ilə əlaqəli sənədin qoyulması üçün istifadə olunur. Stol ilə divar arasına **2 nömrə** ilə işarələnmiş şübhəlinin oturacağı stul qoyulmuşdur. Stol-divar arası boşluğun şübhəlinin stula oturduğu anda stol və divarla təmas quraraq psixoloji qüvvə ala bilməyəcəyi şəkildə yerləşdirilməsi lazımdır. Bundan əlavə şübhəli şəxsin stulun yenə psixoloji dəstək ala bilməməsi üçün qoltuqsuz olması, hərəkət etməməsi üçün yerə bərkidilmiş və ya təkərlisiz olması vacibdir. Dindirilən (şübhəli) şəxsin stulun müstəntiqə psixoloji hakimyyətin qazandırılması üçün müstəntiqin stulundan alçaqda olması da önəmli faktorlardan biridir.

3 nömrəli şəkildə dindirməni həyata keçirən şəxsin (müstəntiqin) kreslosu göstərilmişdir. Bildirdiyimiz kimi, dindirməni həyata keçirən şəxsin stulu dindirilən şəxsin stulundan yüksək olmalıdır. Dindirilən şəxsə, şübhəliyə yaxınlaşıb uzaqlaşmaq məsələsini nəzərə alaraq dindirmə həyata keçirən şəxsin kreslosunun təkərli şəkildə olması daha məqsədmüvafiqdir. Normal bir vəziyyətdə müstəntiq ilə şübhəli şəxs arasında 120-150 sm. aralıqda məsafə olmalı və iki şəxsin üzü bir-birinə baxmalıdır.

Sxemdə **4 nömrə** ilə göstərilən yerdə dindirməni izləmək üçün bir köməkçi üçün stul qoyulmuşdur. Dindirmədə üçüncü bir şəxsin olması çox da arzu edilən bir hal deyildir. Lakin, məcbur qalınan bir vəziyyət olarsa köməkçi dindirməyə girməli və ona görə də bu stul qoyulmalıdır.

5 nömrəli şəkildə dindirməni video lentə almaq üçün istifadə olunan kamera qoyulmuşdur. Dindirmə zamanı dindirilən şəxsin razılığı alındıqdan sonra həmin kameradan istifadə edərək dindirmə prosesinin lentə alınması mümkündür.

6 nömrəli şəkildə isə dindirilən şəxsin paltarlarını asması üçün asılqanın qoyulması göstərilmişdir. Dindirmə otağının dindirmə zamanı qapısı örtülü olmalı, ancaq kilitli olmamalı və bu vəziyyət dindirilənə hiss etdirilməlidir.

Dindirmə otağının divarının hansı rəngdə boyanması da önəmli faktorlardan biridir. Divarların açıq tonlu rənglərə boyanması, divarlarda rəng fərqliliklərinin olmaması vacibdir. Açıq yaşıl, açıq mavi və ağ rəng məsləhət olunan rənglərdəndir. Divarlar əslində ağır tonlu, tünd rənglərə boyanmamalıdır. Amerika Birləşmiş Ştatlarında aparılan bir tədqiqatda bir muzeyin döşəməsinə oraya daxil olan ziyarətçilərin içəridə nə qədər vaxt keçirmələrini ölçən cihaz yerləşdirildikdən sonra divarlar əvvəl tünd qəhvə və çəhrayı rənglərinə boyanmış, nəticədə ziyarətçilərin muzeydə 5-10 dəqiqə arasında vaxt keçirdikləri müəyyən olunmuşdur. Daha sonra divarlar açıq mavi, açıq yaşıl rəngə boyanmış və ziyarətçilərin bir saatdan çox içəridə vaxt keçirdikləri müşahidə olunmuşdur. Bu psixoloji tədqiqatlardan ancaq **“fast food”** sektoru yararlanmaqdadır. Müştərilərinin uzun müddət yeməxanalarında qalmasını istəməyən **Mc Donalds** və **Wimpy** kimi fast food restoranlar şəbəkəsinin sahibləri restoranlarının divarlarını qəhvə rənginə və tünd qırmızıya boyayaraq buna nail olurlar.

Dindirmə zamanı şübhəlinin təbii bədən dili xüsusiyyətlərini sərgiləyə bilməsi üçün xarici təsirlərdən aralı tutulması və tamamilə təsirlərdən uzaq olması şərtidir. Rəng seçiminin də şübhəlini rahatladacaq şəkildə olması bu səbəbdən önəmlidir.

Divarlarda dindirmə zamanı şübhəlinin fikirlərini yayındıra biləcək tabloların, güzgü və ya təlimat xarakterli yazıların olması məsləhət görülmür. Divarların mütləq şəkildə boş olması əsasdır.

Dindirmə mərhələləri

İnsanlar arası münasibətlərdə dialoq mövzusu olan informasiya alış-verişinin qarşı tərəfə verilməsində kəlmələrin rolu çox aşağı səviyyədə qalmaqdadır. Anlaşmanın qurulmasının və informasiya alış-verişinin böyük hissəsi jest-mimikalar, vurğular və bədən dilinin payına düşür. Dindirmənin əsas hissəsini həyata keçiriləcək müşahidələr və bütün duyğu üzlərinin qavramanı asanlaşdırmaq üçün açıq saxlanması təşkil edir. Dindirmə zamanı həyata keçirilən danışqların **85 %-nin** şübhəli tərəfindən həyata keçirilməsi lazımdır. Şübhəlinin dindirilməsi zamanı ona istiqamətverici hərəkətlərin olmaması və sözünün kəsilməməsi məsləhət görülür. Normal və bəsit suallarla (harada anadan olması, peşəsi, sevdiyi futbol komandası və s.) dindirməyə giriş verərək kontrolu ələ almaq lazımdır. Beləliklə dindirmə zamanı sual verəcəyiniz və şübhəlini sıxıntıya salacaq suallarınıza etiraz edilməsini əngəlləmiş olarsınız. Hətta ilk qarşılaşma anında şübhəlinin əlinin bir az sərt sıxılmasını, salamlaşarkən sizin əlinizin üstə qalmasına diqqət etməyiniz, oturacağı yeri işarə edərək göstərməyiniz və özünüzdən razı hərəkətləriniz kiçik detallar kimi görünərsə də, psixoloji hakimiyyətin təbii yollarla qazanılması üçün böyük fayda daşıyır.

Bacarıqlı bir müstəntiqin əsas profilini aşağıdakı kimi izah etmək olar:

1. Davranışı:

Dindirilməyə alınan şəxsin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinə, psixoloji durumuna (vəziyyətinə) və ya hansı cinayətə görə mühakimə olunduğu vəziyyətə görə onunla davranılmalıdır. (Məsələn, zorlama hadisəsinə görə, ilk dəfə törətmiş olduğu cinayətə görə, təsadüf nəticəsində baş vermiş cinayətə görə və s).

Dindirməyə gətirilən şəxsin etdiyi əməl işlədiyi cinayətin sübuta yetirilməsindən, edilən əməlin cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmamaq səviyyəsindən asılı olmayaraq cinayətkarla bunun adı bir hadisə olması fikri ilə davranılmalıdır ki, onu psixoloji bezdirmək

mümkün olmasın. Mövcud hiss və emosiyalarını müstəntiq dindirməyə yönləndirməməlidir.

2. Duruş vəziyyəti:

Duruş vəziyyəti çox önəmli faktordur. Yorğun və tənbel duruş sərgiləməkdən müstəntiq qaçmalı, özünü inamlı, işə həvəsli və yüksək qiymətləndirmə ilə işə yanaşmasını göstərməlidir. Bunun üçün dindirmədən qabaq xüsusi motivə edici davranışlar etmək məsləhətdir.

3. Göz təması qurmaq:

Düzgün informasiya verən insanlar danışdıqları və dinlədikləri zaman göz təmasını kəsməzlər. Normalda iki insanın dialoqu zamanı göz təmasınının qurulması faiz hesabı ilə 60 % təşkil edir. Əgər dindirilməyə gətirilən şəxs bu faizdən çox göz təması qurarsa, yəni mütəmadi olaraq müstəntiqin gözünün içinə baxarsa, bunu sizi rahatsız etmək üçün və gözlərinizi qaçırdaraq psixoloji hakimiyyəti ona buraxmanız üçün etdiyini bilməyiniz vacibdir. Belə bir vəziyyətdə müstəntiqin baxış müharibəsindən məğlub ayrılması həqiqətəndə dindirmənin psixoloji hakimiyyətini udurmağı deməkdir. Bununla ən yaxşı mübarizə yolu dindirmə zamanı dindirilənin iki gözünün ortasına baxması və ya iki gözünüzlə dindirilənin bir gözünə baxması məsləhət görülür.

4. Üz ifadələri:

Dindirmə aparən şəxsin (müstəntiqin) üz ifadələrindən onun hiss və emosiyaları oxunmamalıdır. **“Poker üzü”** kimi tanınan üz ifadəsini sərgiləmək müstəntiqin ən əsas davranışı olmalıdır. Amerikanın Las Vegas şəhərində hər il on minlərlə insanın iştirakı ilə dünya poker cempionatı (WSOP) təşkil olunur və illərdir bu cempionatın finallarına eyni insanlar qalır. Eyni insanların hər il dünyanın ən şanslı insanları olmasına inanmaq təbii ki, çətindir. Poker oyununun ən əsas mahiyyətini əlindəki kağızın necə olduğunu mimika və hərəkətlərlə açığa çıxarmamaq və rəqibin əlindəkini onun mimika və jestlərinə uyğun olaraq müəyyənləşdirmək təşkil edir. Duyğularını üz ifadələri ilə aydın etməyən oyunçular ən yaxşı oyunçulardır ki, hər il finala qalırlar.

Bu cür üz ifadəsinə də **“Poker üz”** deyilir. Cinayəti törətmiş şəxs həqiqətən də çox əxlaqsız bir cinayət törədər və bu hərəkət müstəntiqdə həddindən çox əsəb gərginliyinə səbəb ola bilər. Ancaq bu əsəb gərginliyi əsla müstəntiqin üz ifadələrində öz əksini tapmamalıdır.

2. HADİSƏ YERİNƏ BAXIŞIN PSIXOLOGİYASI

Hadisə yerinə baxış – aktiv, məqsədyönlü qavrayışın , alınmış məlumatların təhlilinin ümumiləşdirilməsinin köməyi ilə cinayət hadisəsinin baş verdiyi yer haqqında informasiya yığma prosesidir.

Müstəntiqin fikri (axtarış) fəaliyyəti hadisə yerinə baxış zamanı yalnız real faktların qeyd edilməsi deyil, həm də baş vermiş hadisənin fikri modelinin qurulmasıdır. Baxış zamanı müstəntiq fikri modelin qurulması üçün həddindən artıq çox məlumat toplusu ilə rastlaşır, lakin onların heç də hamısı vacib əhəmiyyətə malik deyil. Bütün bu məlumat toplusundan araşdırılan hadisə ilə əlaqəli olanını seçmək üçün müstəntiq məlumat toplamaqla birlikdə həm də beyində baş vermiş cinayətin modelini qurmalıdır.

Psixoloji nəzərdən cinayət yerinə baxış dərk olunmalı olan qeyri-müəyyən yollar kimi xarakterizə olunur. Baxışın başlanğıcında müstəntiqdə araşdırılmalı olan faktlar haqqında bilgi olmur. Burada xüsusilə aydın olmayan şərtlər altında baş verən əksər cinayətlərin açılmasında uğur qazanmaq müstəntiqin intuisiya və təsəvvürü vasitəsilə cinayət vaxtını və modelini düzgün şəkildə yaratmasından asılıdır.

Cinayətin açılmasında müstəntiqin fikri fəaliyyətlərinin də böyük rolu vardır. Onun köməyi ilə müstəntiq həqiqi, real faktların qavranılmasına əsaslanaraq keçmişin şəklini yarada (qura) bilir.

V.L.Vasilyev qeyd edir ki, istintaq təsəvvürü və təfəkkürü (düşüncəsi) eyni vaxtda bir-birini qarşılıqlı istisna edən ehtimalların (versiyaların) irəli sürülməsindən ibarətdir. İstintaq fərziyyəsi ayrı-ayrı, pərakəndə sübut və faktlardan yığılaraq özünün reallığı əks etdirib etdirməməsinin yoxlanılmasını tələb edir.

Şahidsiz törədilmiş cinayətlərin, ölüm hadisələrinin açılması zamanı müstəntiqin yaradıcı fəaliyyətində təsəvvürün əsas əhəmiyyəti, vacibliyi törədilmiş hadisənin real şəklinin az və ya çox yaradıla bilməsində özünü göstərir.

Əlbətdə ki, hadisə yerinə baxışların hamısı uğurla nəticələnmir. Lakin əminliklə demək olar ki, bu daha çox müstəntiqin kom-

pitentliyindən (məlumatlı olmasından), peşəkarlığından və operativliyindən irəli gəlir. Ona görə də hadisə yerinə baxışı təsadüfi olaraq təxirəsalınmaz istintaq hərəkəti hesab etmirlər. Bu istintaq hərəkəti zamanı yubanma, ləngimə kimi hərəkətlərə yol vermək olmaz. Əks halda cinayət izləri itə, hadisə yerində müəyyən dəyişikliklər edilə bilər və eyni zamanda cinayətkarın axtarışı gecikə bilər. Bu səbəbdən də müstəntiqdən fikri və fiziki hərəkətləri intensivləşdirmək tələb olunur.

Baxış zamanı informasiya bolluğu, işin ağırlığı bəzən müstəntiqin baxış yerində informasiyaları toplamaq, təhlil etmək kimi vacib işləri axıra çatdırma bilməməsinə gətirib çıxarır. Bu zaman bu cür məlumatlar toplusunu xüsusi elmi-texniki vasitələrin köməyi ilə qeydə almaq lazımdır.

Informasiya toplusunun çox olması bu məlumatların hansının daha vacib olmasının bilinməməsi müstəntiqin diqqətinin yayınmasına, cinayət işində həlledici rol oynamayan, yayındırıcı faktların qavranılmasına gətirib çıxara bilər. Bu cür arzuolunmaz halların baş verməməsi üçün istintaqçı baxış həyata keçirərkən görəcəyi işlərin dəqiq ardıcılığını işləyib hazırlamalıdır.

Bununla əlaqədar bir çox hallarda hadisə yerinə baxışın uğurlu olması müstəntiqin təşkilati fəaliyyətindən asılıdır. Bura aşağıdakı fəaliyyətlər aiddir:

- ***müstəntiqin fəaliyyətinin təşkili,***
- ***digər iştirakçıların fəaliyyətinin təşkili,***
- ***müəyyən şəxslərin mənfə təsirlərinin qarşısının alınması,***
- ***digər istintaq və əməliyyat tədbirlərinin təşkili,***
- ***baş verə biləcək növbəti cinayət əməlinin qarşısının alınması və s.***

Müstəntiq baxışa cəlb olunan mütəxəsis və şahidlərin psixoloji hazırlığını təmin etməlidir. Onların fəaliyyətlərinin daha məhsuldar olması üçün müstəntiq tərəfindən öz fəaliyyət istiqamətləri üzrə baxışın məqsədləri haqqında əvvəlcədən daha dəqiq və ətraflı şəkildə məlumatlandırılmalıdırlar. Baxışın həyata keçirilməsi zamanı bu cəlb olunan şəxslərin fikri fəaliyyətlərini aktivləşdirmək, onların

funksiyaları çərçivəsində təşəbbüs göstərmələrini təmin etmək və qarşılarında konkret vəzifələr qoya bilmək üçün məlumatlandırmaq lazımdır. Hadisə yerinə baxış zamanı müstəntiqdən yalnız diqqətini cəmləşdirmək bacarığı deyil, həm də müxtəlif mənbələrdən daxil olan çoxsaylı informasiyaları təhlil etmək üçün diqqətini bölüşdürə bilmək bacarığı da tələb olunur. Belə ki, müstəntiq otağa baxaraq, eyni zamanda orada olan zərərçəkmişin danışığına qulaq asmalı, aşkar olunmuş izləri qeydə alan mütəxəssisin fəaliyyətini müşahidə etməlidir. Digər hallar üçün, məsələn, maddi sübutlara baxış zamanı diqqətin xüsusi konsentrasiyası (cəmləşməsi) tələb olunur. Maddi sübutlara baxışın özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Bu, müstəntiqin analitik fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, müstəntiq baxış zamanı bir tərəfdən həmin şəraitə uyğun vacib predmet və izlərin olmamasını qeyd etməli, digər tərəfdən isə bu şəraitə xas olmayan aidiyyətsiz predmetlərin orada olması faktını aşkarlamalıdır.

Cinayət saxtalaşdırılması – bu :

- ✓ aldatmaq üsulu;
- ✓ aşkarlıq nümayiş etdirmək;
- ✓ müstəntiq ilə oyun oynamaq;
- ✓ yalan, saxta əməllərlə müşayət olunan neqativ şəraiti yaratmaq;
- ✓ izlərin tapılmasında yalnız istiqamətə yönəltmə;
- ✓ cinayətkarın versiyasını müstəntiqə “zorla” qəbul etdirmək;
- ✓ müstəntiq üçün psixoloji tələ;
- ✓ hadisənin izlərinin dəyişdirilməsi;
- ✓ izlərdə affekt (əgər əməl əvvəlcədən hazırlanmayıbsa) kimi xarakterizə olunur.

Saxtalaşdırma cinayətkara kömək edə bilər:

- ✓ cinayətin törədilməsi faktını gizlətmə (məsələn, oğurluq hadisəsinin gizlədilməsi üçün yanğın törətmək);
- ✓ bir cinayəti gizlədərək digərini nümayiş etdirmək (məsələn, qəsdən adam öldürmə faktı gizlədilərək yol nəqliyyat hadisəsinin ölümə nəticələnməsi nümayiş olunur);

✓ saxta cinayətin hazırlanması (məsələn, sığorta olunmuş, lakin köhnə avtomaşınını yandıraraq sığorta ödənişi ilə pul əldə etmək);

✓ qeyri-cinayi hərəkəti cinayət kimi təqdim etmək (məsələn, qadın özünə xəsarət yetirərək, hadisəni fiziki güc tətbiq olunması ilə müşayət olunan zorlama kimi təqdim edir);

✓ ayrı-ayrı sübutları saxtalaşdırmaq və istintaqı səhv istiqamətə yönəltmək (məsələn, cinayətkar şübhələri öz üzərindən atmaq üçün hadisə yerinə başqa biri haqqında məlumat atır və cinayətin izini azdırmağa çalışır).

Hadisə yerinin saxtalaşdırılmasını aşağıdakı əlamətlərdən tanımaq olar:

✓ hadisə yerində baş vermiş cinayətin əlamətlərinin nümayiş-kəranə olması;

✓ müxtəlif cinayət əlamətlərinin mövcudluğu;

✓ hadisə yerində ayrı-ayrı əlamətlərin gizlədilməsi;

✓ hadisə yerindəki əlamətlərin həqiqətən baş vermiş mexanizmə uyğun olmaması;

✓ hadisənin baş vermə şəraitindəki ziddiyyətlər;

✓ neqativ mühit (şərait)

Saxtalaşdırmanın əsas əlamətlərindən biri kimi hadisə yerində bu və ya digər hadisənin şəklinin çox aydın və aşkarlıqla görünməsi çıxış edir. Cinayətkar hadisənin məhz ona sərf edən şəkildə təhlil olunmasını müstəntiqə qəbul etdirmək istəyərək hadisə yerini daha arxayın şəkildə saxtalaşdırmağa cəhd edir. Cinayətkarın fikrincə hadisənin əlamətlərini ən əyani şəkildə göstərərək buna nail olmaq olar. Bununla yanaşı bəzən cinayətkar həmişə tədbirli davrana bilmir. Nəticədə baxış zamanı qəsdən səliqəsiz şəraitin yaradılması, səbəbsiz qarışıqlıq yaratmaq, izlərin xarakterinin həddindən artıq aşkarlılığı, özünü biruzə verməsi gözə çarpır.

Hadisə yeri həmişə orada olan insanların psixologiyası haqqında məlumat vermə vasitəsi kimi çıxış edir. Hadisə yerinə baxışın məqsədlərindən biri də ilk növbədə cinayətkarın, sonra isə zərərçəkmişin şəxsiyyəti haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir.

Hadisə yerində buraxılmış izlər müstəntiqə cinayətkarın cinsini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Kişilərə aid cinayətlərə zorlama, güc tətbiq etməklə talama və s. aid ola bilər. Kişinin törətdiyi cinayəti, onun törədilməsi üsulu sübut edə bilər (qapının qırılması, ağır predmetlərin yerinin dəyişdirilməsi, bıçaqla güclü və dərinə işləmiş zərbə, kişi peşəsinə uyğun ləvazimatların işlədilməsi və s.). Cinsin müəyyənləşdirilməsinə izlərin xarakteri də təsir edir: qadına xas predmetlər (dodaq boyası, sancaq və s.). Cinayətin müəyyən olunmasına cinayətkarın qurbana yetirdiyi xəsarətin xarakteri təsir edə bilər. Məşhur Çexiyalı kriminalist E.Knoblox qeyd edir ki, “qadınlar tərəfindən törədilmiş qətl zamanı maraqlı fakt odur ki, bu zaman adətən insanı öldürə biləcək xəsarətlərdən daha çox ağır xəsarətlər öz əksini tapır. Küt alətlə qətl zamanı qadın zərbələrinin əksəriyyətini baş nahıyyəsinə endirir və zərbələrin çoxu qurban artıq ölmüş olduğdan sonra yetirilir (dəfələrlə)”.

Cinayətkarın yaşı haqqında təsəvvürü cinayəti törətmə üsulu və predmetinə görə müəyyənləşdirmək olur. Yetişmiş insanlar peşəkar vərdişlərdən, xüsusi alətlərdən istifadə etdiyi halda, yeniyetmələrin əməllərində primitiv vərdişlər və məişət alətlərindən istifadə özünü göstərir.

Cinayətkarın peşəkarlıq səviyyəsi haqqında ən çox məlumatı cinayəti törətmə üsulu verir (siqnalizasiyanı ayırması, seyfi açması və s.). Üsulda eyni zamanda stereotip element, yəni cinayətkarın öz üslubu əks oluna bilər. Hadisə yerindəki izlərdə cinayətkarın tələbat və vərdişləri də öz əksini tapa bilər. (siqaret çəkmək, spirtli içkiləri qəbul etmək, cinsi pozğunluq və s.)

Cinayətkarın hərəkətinə (əməlinə) görə onun psixi vəziyyətini müzakirə etmək olar. Məsələn, qurbanın üzərində çoxsaylı, qarışıq bıçaq yaralarının olması qatilin güclü emosional həyəcan və ya fizioloji affekt vəziyyətində olduğunu göstərir. Bununla yanaşı həm də güman etmək olar ki, qatilin davranışı situasiyaya uyğun olmayan, düşünülməmiş xarakter daşıyır. Məsələn, o, meyidin üzərindən zabıt kəmərinə çıxarır. Bu fakt vacib sübut rolunu oynaya bilər.

Cinayətdə cinayətkarın xarakter xüsusiyyətlərinin əksini tapmaq olar (cəsarətlilik, qorxaqlıq, qərarlılıq, inadkarlıq və s.).

Cinayət yerinin və vaxtının seçilməsi cinayətkarın nə qədər hazırlıqlı olduğunu göstərir. Bəzən cinayət çox insan olan yerdə törədilir. Bu, cinayətkarın kütlənin içərisində gizlənməyi nəzərdə tutması ilə və ya onun özünə arxayınlığı ilə əlaqəli ola bilər.

Hadisə yerinə baxış və onun təhqiqi bir çox hallarda müayinə anlayışı ilə ifadə olunur. Bu da təsadüfi deyildir, çünki tibb elmində orqanizmin vəziyyətini, sağlamlıq dərəcəsini və ya xəstəlik səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün onun ətraflı nəzərdən keçirilməsinə, yəni müayinə edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə bir baxış, müayinə həyata keçirilmədən orqanizmin vəziyyəti, yəni onun sağlamlıq dərəcəsi barədə dəqiq mühakimə yürütmək mümkün deyildir. Belə bir tibbi müayinəni xatırladan mühüm əmliyyatlardan biri də hüquq psixologiyasında hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə, cinayətin törədildiyi yerin ətraflı nəzərdən keçirilməsi, yəni onun müayinə edilməsidir.

Hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə müayinənin quruluşunu aydınlaşdırmaq üçün aşağıda qeyd edilən məsələlərin üzərində dayanmaq lazımdır:

- 1. *Hadisə yerinə baxış, yəni müayinə necə qurulmuşdur?***
- 2. *Müayinə iştirakçıları arasındakı münasibətlərin psixologiyası nə ilə səciyyələnir?***
- 3. *Müayinə prosesində meydana çıxan psixoloji amillər nədən ibarətdir?***

Müayinənin uğurlu olması üçün yalnız indiki anda müşahidə olunan faktları təsdiq etməklə yanaşı, keçmiş hadisənin fikri modelini də qurmaq, yaratmaq tələb olunur. Hadisə yerini müayinə edərkən müstəntiq hər dəfə çoxlu miqdarda məlumatla qarşılaşır. Bu məlumatın istintaq aparılan işə aid olanını seçib ayırmaq və müayinə zamanı tapılmış müxtəlif və ilk nəzərdə ziddiyyətli görünən cismətlərin, faktların və s. əlaqələrini başa düşmək üçün mütləq keçmiş hadisənin fikri modelini qurmaq tələb olunur.

Müayinə zamanı, müstəntiq bir sıra praktiki əhəmiyyəti olan məsələlərin həlli ilə də məşğul olur. Məsələn, o mütləq müayinə ediləcək sahənin həcmi, ölçüsünü müəyyən etməlidir. Bu xalis praktiki məsələni düzgün həll etmək üçün yenə də keçmiş hadisənin fikri modelini yaratmaq lazım gəlir.

Adətən, müayinəyə qədər, müstəntiq müayinə yerində hansı həcmdə iş görülcəyini əvvəlcədən bilmir. Başqa sözlə desək, müayinənin məqsədi olduqca ümumi xarakter daşıyır və ona görə də müstəntiqin idrak fəaliyyəti öz qeyri-müəyyənliyi ilə səciyyələnir. Belə bir şəraitdə onun idrak fəaliyyəti intensiv cərəyan etməsi ilə səciyyələnir. Yəni həmin şəraitdə onun idrak fəaliyyəti, zehni prosesləri daha da mürəkkəb və gərgin olur. Müayinənin məqsədinə nail olmaq üçün, müstəntiq konkret (ayrı-ayrı) cinayət növlərinin istintaq metodikasını və taktikasını yaxşı bilməlidir. Bu işdə ona oxşar hadisələrin modellərini yaratmaq təcrübəsi böyük köməklik göstərə bilər.

Müayinə zamanı müstəntiq keçmiş hadisənin canlı mənzərəsini yaratmağa çalışır. Bu isə yalnız o zaman mümkün ola bilər ki, müstəntiqdə həmin hadisəyə dair kifayət qədər məlumat və material olsun. Elə bu görə də müayinə bir qayda olaraq şahidlərin dindirilməsindən başlayır. Hadisə yerini ümumi şəkildə nəzərdən keçirdikdən sonra müstəntiq müxtəlif cisimləri müayinə edərək, onların əlaqələrini öyrənməyə çalışır. Bu məqsədlə o, keçmiş hadisənin maddi modelini yaradır, dağıdılmış obyektləri bərpa edir, təcrübələr aparır, obyektlərin və ya cinayət yerində olmuş adamların qarşılıqlı münasibətlərini səhnələşdirir və s.

Burada bir məsələ-müayinə zamanı toplanan məlumatın (informasiyanın) çox dəyişən, dinamik olması xüsusi qeyd edilməlidir. Hər bir müayinə özlüyündə təkrar olunmazdır. Bu xüsusiyyət, birinci növbədə, müayinə zamanı toplanan məlumata aiddir. Məlumatın dinamik xarakter daşması, müayinədən müayinəyə dəyişməsi müstəntiqdən böyük zehni və fiziki gərginlik tələb edir.

Müstəntiq yığdığı materialın hamısını ətraflı surətdə təhlil edib dərk etmək imkanına malik olmur. O, hansı faktın daha mü-

hüm, hansının ikinci dərəcəli və ya əhəmiyyətsiz olduğunu yaxşı bilmədiyindən mümkün qədər çox məlumat toplamağa, təsbit etməyə meyl göstərir. Onun yığdığı materialın müəyyən hissəsinin istintaq edilən işlə əlaqəsi olmur. Bu hal müstəntiqin diqqətinin zəifləməsinə, yayınmasına, işə daxil olmayan faktların yığılmasına və s. səbəb olur. Buna yol verməmək üçün müayinə müəyyən qayda əsasında ardıcılıqla aparılmalıdır. Müayinə zamanı müstəntiq idrak fəaliyyəti ilə yanaşı yazı ilə də məşğul olur. O, müayinə protokolunda bu və ya digər obyekt və ya hadisənin ardıcıl, tam, təhrif olunmamış şəkildə təsvir edilməsinə, nəyin əvvəl, nəyin sonra və hansı üsulla yazılmasına, təsvir edilməsinə xüsusi yer verməlidir.

Hadisə yerinin müvəffəqiyyətlə müayinə edilməsi müstəntiqdən müstəsna təşkilatçılıq qabiliyyəti və bacarığı tələb edir. Müstəntiq təşkilatçı olmalıdır. Müayinəni müvəffəqiyyətlə aparmaq və başa çatdırmaq üçün müstəntiq, birinci növbədə, öz mürəkkəb və çoxcəhətli fəaliyyətini düzgün təşkil etməlidir. Lakin bu, işin yalnız bir cəhətidir. Müstəntiq öz fəaliyyəti ilə yanaşı iş ilə az-çox əlaqəsi olan digər şəxslərin fəaliyyətini də düzgün təşkil etməyi bacarmalıdır. Deməli, müstəntiqin təşkilatçılıq qabiliyyəti və bacarığı həm onun özünün, həm də müayinədə iştirak edən başqa şəxslərin fəaliyyətinin təşkilinə yönəldilmişdir. Müayinəni müvəffəqiyyətlə aparmaq üçün müstəntiq digər şəxslərin zərərli fəaliyyətini təsvir etməlidir. O, bir sıra operativ işləri görməli, istintaq olunan iş ilə əlaqədar şəxslərin tutulmasını, əməliyyat qruplarının vaxtlı-vaxtında göndərilməsini, lazımı yerlərə təcili telegram vurulmasını, cinayətin nəticələrinin aradan qaldırılmasını, ləğv edilməsini təşkil etməlidir. Müayinə zamanı müstəntiq keçmiş hadisənin fikri modelini qurmağa çalışır. Onun bu modelin yaradılması və yoxlanılması üzərində öz diqqətini toplaması üçün hər cür şərait yaradılmalıdır. Bu məqsədlə onu başqalarının apara biləcəyi bütün işlərdən azad etmək lazımdır. Müayinə yerindən kənar adamlar çıxarılmalıdır. Orada kənar danışq və hərəkətlər qadağan edilməlidir.

Müayinəyə hazırlıq dövründə bu işə cəlb olunmuş mütəxəssis və hal şahidlərinə düzgün təlimat verilməlidir. Belə ki, onlar görəcək-

ləri işin məqsəd və istiqaməti haqqında lazımı məlumat almalıdırlar. Hadisə yerini müəyinə edərkən müstəntiq müxtəlif insan qrupları ilə mürəkkəb psixoloji münasibətdə olur. Bura onun köməkçiləri, zərərçəkənlər və onların qohumları və s. aiddir. Qeyd edilməlidir ki, müstəntiqin zərərçəkən ilə ünsiyyəti çox böyük emosional gərginlik şəraitində gedir. Bu isə obyektiv məlumat toplamaq işini xeyli çətinləşdirir. Ona görə müstəntiq elə davranmalı, özünü elə aparmalıdır ki, onunla münasibətdə olan adamların hisslərinə təsir etsin, onların emosional gərginliyini azaltmasın. Əks təqdirdə obyektiv məlumat toplamaq işində ciddi çətinliklər meydana çıxacaqdır.

Hadisə yerini ətraflı müəyinə etmək üçün müstəntiq yaxşı müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Müşahidəninin məhsuldar olması və lazımı nəticə verməsi üçün qavranılan obyektlərin xüsusiyyətlərini və qavrayış şəraitini nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə, qavrayış üçün daha əlverişli, daha münasib şərait yaradılmalıdır. Bu şərait cinayət törədilən zaman olan şəraitdən daha yaxşı olmalıdır. Məsələn, cinayət qaranlıq və ya zəif işıqlanmış şəraitdə baş vermişdirsə, hadisə yerini müəyinə edərkən oranı daha yaxşı işıqlandırmaq lazımdır. Bu yolla cinayətkarın qavramadığı iz və ya cismiləri tapmaq mümkündür.

Müəyinə zamanı müstəntiq insanda mənfi hisslər doğuran cismilərlə, çürümüş insan meyidi və s. işləməli olur. O, belə xoşagəlməz görüşlərə hazır olmalıdır. Əks təqdirdə, o, istintaq olunan işə aid bəzi mühüm fakt və ya obyektləri qavramaq fürsətini əldən qacırar və ciddi səhvə yol verə bilər.

Müşahidəçilikdən başqa müəyinə zamanı müstəntiqdən bilik və təcrübə ilə yanaşı hərəkətlərində müstəsna dəqiqlik, səliqə və tənqidilik tələb olunur. O, öz diqqətini toplayıb bir obyektə yönəltməli, onun üzərində cəmləşdirməyi və eyni zamanda onu müxtəlif, iki və daha artıq obyekt arasında paylamağı da bacarmalıdır. Belə ki, otağı müəyinə edərkən o, eyni vaxtda iki işlə məşğul olmaq məcburiyyətində qalır; bir tərəfdən o, danışılan söhbətə qulaq verməli, digər tərəfdən, başqa hadisələrə göz qoymalı olur. Maddi sübütların müəyinəsi zamanı müstəntiq xüsusilə diqqətli olmalıdır.

Müayinənin yüksək səviyyədə aparılması müstəntiqdən mütəşəkkillik və intizam tələb edir. Müstəntiqə xas olan keyfiyyətlərdən danışılarkən əqlin tənqidilik keyfiyyətinin əhəmiyyəti xüsusi olaraq qeyd edilməlidir. Əqlin tənqidilik keyfiyyəti müstəntiqi şablon, standart hərəkət təhlükəsindən qoruyur. Bəzən keçmiş təcrübənin təsiri nəticəsində yaranmış bir səhv ehtimal müayinənin məzmun və istiqamətinə mənfi təsir göstərir. Əqlin tənqidliliyi müstəntiqi səhv ehtimalın əsiri olmaq qorxusundan qoruyur.

A.R. Ratinovun fikrincə, hadisə yeri, orada əməliyyat aparmış hadisə iştirakçılarının maddiləşmiş psixologiyasıdır. Deməli, hadisə yerinin müayinəsi zərərçəkən və cinayətkarın psixologiyası haqqında da məlumat verilməlidir. Bu mənada müayinənin bir məqsədi də zərərçəkən və cinayətkarın psixologiyası haqqında məlumat toplamaqdan ibarətdir. Praktika göstərir ki, hadisə yerini diqqətlə müayinə edərək cinayətkarın necə davrandığını, bu və ya digər hərəkətin icrasına nə qədər vaxt sərf etdiyini, onun tələsdiyini, ya arxayın tərpəndiyini, əsəbilik keçirdiyini, onun peşə keyfiyyətlərini, ustalığını, acizliyini, qəddarlığını, qorxaqlığını və sairəni müəyyən etmək mümkündür. Cinayətkarın şəxsiyyətinə dair əlavə məlumat toplamaq üçün onun binaya necə soxulduğuna, bu məqsədlə hansı üsuldan istifadə etdiyinə və s. fikir vermək lazımdır. Eyni zamanda onun paltarı, ayaqqabısı və s. bağlı olan izləri, əlamətləri faktları da yoxlamağı unutmamalıdır.

Hadisə yerinin müayinəsinin bir mühüm məsələ üçün də xüsusi əhəmiyyəti vardır: o da hadisə baş verən zaman orada olmuş şəxslərin arasında olan münasibətdir. Hadisə yerini müayinə etmək-lə bu münasibətə dair müəyyən məlumat toplamaq mümkündür.

Qeyd edilməlidir ki, keçmiş hadisənin fikri modeli müayinə protokolunda təsbit edilməyir. Ona görə protokol elə yazılmalıdır ki, onu oxuyan adam əslində görmədiyi yeri olduğu kimi fikrində canlandıra bilsin. Müstəntiq protokolun tam düzgün yazılıb-yazılmadığını da yoxlamalıdır. Bu məqsədlə o, protokol əsasında hadisə şəraitini fikrən bir də nəzərdən keçirməlidir.

3. AXTARIŞIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Psixoloji nöqteyi nəzərdən axtarış çətin və tamamilə spesifik istintaq hərəkətidir. Hər şeydən əvvəl axtarış axtarılan şəxsə qarşı münasibətdə məcbureddici xarakteri ilə fərqlənir. Bundan başqa axtarışa xas olan cəhət birinci növbədə istintaqçı və cinayət hərəkətinin digər iştirakçıları, ikinci növbədə isə axtarılan şəxsin məqsədləri arasındakı ziddiyyət özünü göstərir. Əgər istintaqçı və digər əməkdaşlar qarşılarına cinayət vasitəsini, predmetləri, cinayi yolla əldə olunmuş əşyaları aşkar etmək məqsədi qoyublarsa, onda axtarılan şəxs bir qayda olaraq bunda maraqlı olmur. Axtarış sanksiyalaşdırılmış, qanuni olmasına baxmayaraq yad insanların təqsirləndirilən, şübhəli, axtarılan şəxsin, onların ailə üzvlərinin mənzilinə girməsi, onların həyatının şəxsi, intim tərəfləri ilə maraqlanması sonuncular üçün arzuolunmazdır. İnsanların çoxu axtarış faktlarını axtarılan şəxs və onun ailəsinin günahkar olması ilə əlaqələndirir. Bu cür təsəvvür ətrafdakı insanların yalnız axtarılan şəxs barədə deyil, həm də onun ailəsinə qarşı mənfi münasibət yaradır. Axtarış zamanı diqqətin təkcə axtarılan şəxsə deyil, gizlədilmiş cinayət vasitəsinə, predmetlərə, əşyalara və s. yönəldiyindən bu proseslərin nə qədər vacib hərəkətlər olduğunu anlamaq olur. Axtarışın həyata keçirilməsi istintaqçıdan peşəkar bilir və bacarıqla yanaşı, müxtəlif psixoloji xüsusiyyətləri, keyfiyyətləri nümayiş etdirmək qabiliyyəti tələb edir. Bu psixoloji xüsusiyyətlərdən bəziləri axtarışın effektivliyini artırır, bəziləri isə əksinə, onun uğurlu həyata keçirilməsinə mane olur.

Axtarışı yerinə yetirmə anına qədər istintaqçıda cinayət vasitəsinin, predmetinin, cinayət yolu ilə əldə olunmuş əşyaların harada gizlədilməsi haqqında məlumat yoxdursa, onda daha böyük çətinlik həmin yerin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı olur. Qeyd etmək vacibdir ki, axtarışı həyata keçirərkən və ya istənilən istintaq, prosesual hərəkətləri həyata keçirərkən, istintaqçının fəaliyyətinin fikri hərəkətləri daha böyük üstünlük təşkil edir. Məsələn, axtarış zamanı is-

tintaqçı qarşısına axtarış ərazisinin hər kvadrat santimetrinin əvvəldən axıra qədər eyni diqqətlə, eyni səylə axtarmaq kimi vəzifəni qoya bilmir. Gizlədilmiş predmetin axtarışı istintaqçının fikri fəaliyyətini tələb edir:

- axtarış üçün ən uyğun vaxtın və axtarışın həyata keçirilməsini təmin edən biləcək üsulun seçilməsi vacibdir;

- ərazini, cinayətkarın şəxsiyyətini nəzərdən keçirərək axtarılan predmetlərin xarakteristikasından asılı olaraq mümkün gizlədilmiş yemə yerlərini qeyd edir. Axtarış prosesi zamanı istintaqçı fikri fəaliyyəti axtarış versiyalarının irəli sürülməsində özünü göstərir. Fikri fəaliyyət həm də gizlətmənin psixologiyasını, axtarılan predmetin düzgün maskalanmasını müəyyənləşdirməyi tələb edir.

İstintaqçının təşkilatçılıq keyfiyyəti axtarışın uğurla həyata keçməsinə müsbət təsir göstərir. Təşkilati baxımdan axtarış özünə çox epizodlu fəaliyyəti, planlaşdırmanı, bütün iştirakçılarla razılaşdırılmış davranışı daxil edir. Bütün bu işlərin hamısına istintaqçı başçılıq edir. İstintaqçının təşkilati fəaliyyəti özünü dəqiqliyin, ardıcılığın, özünün və digər iştirakçıların hərəkətlərinin uğurlu nəticə əldə etməsinin təmin olunmasında göstərir. Axtarışın effektivliyi adətən istintaqçıda olan məqsədyönlülük və diqqətin dayanıqlılığı ilə əlaqədardır. Psixologiyada diqqət dedikdə şəxsiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən obyektlərə şüurun yönləndirilməsi başa düşülür. Diqqətin köməyi ilə insan ətrafda olan çoxsaylı obyekt və predmetlərdən, təsirlərdən ona lazım olanını seçə bilər.

Axtarış prosesi zamanı diqqət ixtiyari və iradi xarakter kəsb edir. Belə ki, istintaqçı ətrafdakı digər yayındırıcı təsirlərə fikir verməyərək, diqqətini qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün istifadə edir.

Axtarışın uzunmüddətli, monoton, eynişəkilli olması, eyni zamanda daima çoxsaylı yayındırıcı faktorların təsiri tədricən diqqətin yayınmasına gətirib çıxarır. Buna görə də diqqətin dayanıqlılığının saxlanması üçün bəzi məsləhətlərə əməl olunmalıdır. Uzunmüddətli və çoxlu zəhmət tələb edən axtarış zamanı qısa fasilələr məqsəduy-

ğundur. Proses zamanı qayda-qanuna, nizam-intizama riayət etməyi, yayındırıcı təsirlərə imkan verməməyi təşkil etmək lazımdır.

Axtarışın həyata keçirilməsi zamanı istintaqçı bir peşəkar kimi emosional dayanıqlı olmalı, özünü ələ ala bilməli və dözümlü olmalıdır. Psixoloji nöqteyi nəzərdən uğurla nəticələnmiş axtarış təqsirləndirilən şəxs və onun ailəsi üçün həyati vacib planların puc olması (frustrasiya) deməkdir və bu onlarda dərin emosional yaşantıların yaranmasına gətirib çıxardır. Başqa sözlə bir sıra hallarda axtarış ağır psixoloji atmosferdə keçir, hətta ədavət, qəzəb, hövsələdən çıxma kimi əlamətlər özünü göstərərək gərginliyə səbəb olur.

İstintaqçı və axtarışda iştirak edən digər polis əməkdaşları da həmçinin, müxtəlif hiss və yaşantıların təsirinə məruz qalırlar. Bu cür ağır, psixoloji şərtlər altında istintaqçı və digər polis əməkdaşları üçün özünü ələ ala bilmə, emosional dayanıqlılıq, axtarılan şəxs və onun ailəsinə düzgün yanaşma tərzı cox vacibdir.

Axtarılan və onun ailə üzvlərinin qarşıdurma yaratmaq cəhdləri konfliktli şərait yarada bilər. Bu zaman istintaqçı və polis əməkdaşları öz davranışlarına nəzarət etməli, hüquq mühafizə orqanları əməkdaşlarının avtoritetinin daim gücləndirilməsinin qayğısına qalmalı, axtarışın effektivliliyinin aşağı düşməsinə çalışmalıdırlar. İstintaqçının ısrarlı olması axtarışın effektivliliyinin artırılması üçün əhəmiyyətli olur. Ümumiyyətlə, ısrarlılıq dedikdə uzun bir müddət ərzində maneə edici faktorlara əhəmiyyət verməyərək yaranmış çətinliklərin öhdəsindən gəlmək, qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmağa çalışmaq istəyi başa düşülür.

Uzunmüddətçilik, ağır iş mühiti, axtarış tədbirlərinin eyni şəkilli olması, konfliktli situasiyanın mövcudluğu, axtarışın nəticəsizliyi və digər faktorlar istintaqçıda özünəinamın itməsinə və axtarışı tez bir zamanda yekunlaşdırmaq istəyinə gətirib çıxara bilər. Bu cür şərtlər altında yalnız xidməti vəzifəni yerinə yetirmə hissi, gördüyü işdə vicdanlı olması istintaqçıya bütün bu vacib işləri yerinə yetirməyi imkan verir.

Axtarışın uğurlu yerinə yetirilməsinə istintaqçının soyuqqanlılığı imkan yaradır. İstintaqçıda bu cür vacib, xarakterik keyfiyyətin

olmaması axtarılan şəxs və onun ailə üzvlərinin davranışını diqqətlə izləmək və nəzarət etmək imkanını istisna edir. Bu səbəbdən də bir sıra arzuolunmaz nəticələr ortaya çıxa bilər.

Axtarışın məcbureddici xarakterini nəzərə alaraq istintaqçı və digər polis əməkdaşları konfliktin güclənməsinə yol verməməlidirlər. Axtarılan şəxsin şəxsi, intim həyatını əks etdirən sənədlərin, yazışmaların, fotosəkillərin, gündəliklərin öyrənilməsi zamanı istintaqçıdan kifayət qədər ədəbli və nəzakətli olmaq tələb olunur. Hər şeydən əvvəl istintaqçı axtarış yerindəki şəraitlə bağlı psixoloji təsirə məruz qala bilər. Araşdırılan cinayətin formasından, təqsirləndirilənin şəxsiyyətiindən, axtarılan predmetlərin xarakterindən asılı olaraq istintaqçı da axtarışın həyata keçiriləcəyi mənzillə bağlı müəyyən bir gözləmə stereotipi formalaşır. Bu stereotipin realılıqla üst-üstə düşüb düşməməsi istintaqçıda müvafiq emosional yaşantılar oyadır.

Axtarış olduqca mürəkkəb və məsuliyyətli istintaq əməliyyatıdır. Axtarış zamanı müstəntiqin qarşısında duran əsas məqsəd gizlədilmiş obyektləri tapmaqdan ibarətdir. Amma axtarılan obyektlər çox vaxt şüurlu olaraq, dərinədən düşünülmüş plan əsasında gizlədilir. Bu isə obyektlərin axtarılıb tapılması işini son dərəcə çətinləşdirir.

Axtarış aparən müstəntiq öz məqsədini aydın dərk etmiş olur. Lakin buna baxmayaraq o, axtarılan obyektin yerini hansı yolla müəyyənəlməkdə haqqında tam təsəvvürə malik olmur. Psixoloji cəhətdən maraqlı cəhət odur ki, hər iki tərəf, yəni həm gizlədən və həm də axtaran həllə ehtiyacı olan məsələ ilə qarşılaşır. Hər iki tərəf məsələ həll edir. Lakin bu məsələ mürəkkəbliyinə görə gizlədən və axtaran üçün fərqlidir: gizlədən tərəf yalnız bir şeyi-axtarışın necə aparılacağını (bəzən bu məsələyə dair onda az-çox məlumat olur) bilmir. O, gizlədilməsi lazım olan obyektlərin xassə və xarakterini, onları gizlətmək üçün seçilən sahənin xüsusiyyətlərini və s. yaxşı bilir. Deməli, gizlədən şəxs bir məchullu, müstəntiq isə gizlədən tərəfdən fərqli olaraq çox məchullu məsələ həll etməli olur, həm də onun vaxtı və imkanı məhduddur.

Müstəntiq öz məqsədinə nail olmaq üçün lazım olan materialı əsasən axtarış prosesində əldə etməyə məcburdur. Bu hal müəyyən

dərəcədə müstəntiqin mühakimələrinə də təsir edir. Müstəntiq axtarış əməliyyatına obyekt gizlədildikdən sonra başlayır. Deməli, müstəntiqdən əvvəl obyekti gizlədən şəxs əməliyyat aparır. Ona görə də müstəntiq obyekti gizlədən şəxsin zehni proseslərinin və hərəkətlərinin ardıcılığını müəyyənləşdirməlidir. Müstəntiq obyektlərin gizlədilməsinə yönəldilmiş hərəkətlərin fikri, ideal modelini yaratmalıdır. Bu, axtarışın aparılması üçün görülən hazırlığın çox mühüm bir mərhələsidir. Axtarılan şəxsin hərəkətlərinin ideal modelini yaratmaq üçün həmin adamın şəxsiyyətinin əvvəlcədən öyrənilməsinin, onun həyat tərzilə, iş rejimi ilə tanışlığın böyük əhəmiyyəti vardır. Axtarılan şəxsin psixologiyası, yəni onun xarakteri, adət və vərdişləri, sənəti və sairə mütləq nəzərə alınmalıdır. Obyekti etibarlı, əlçatmaz, ağlagəlməz yerdə gizlətmək məsələsini həll edərkən insan istər-istəməz öz adət və vərdişlərinə istinad edir, onların təsir dairəsindən kənara çıxıb bilmir, adət etdiyi kimi düşünür və hərəkət edir, öz təcrübəsindən, həyat prosesində qazandığı obraz və təsəvvürlərdən, üsul və fəndlərdən, bacarıq və vərdişlərdən, öz sənət və qabiliyyətindən istifadə edir.

Obyektin gizlədilməsinə insanın konkret fərdi-psixi xüsusiyyətləri də böyük təsir göstərir. Belə ki, qadın qadınlara xas olan işlərə meyl göstərdiyi halda, kişilər kişi işləri ilə daha həvəslə məşğul olurlar. Məsələn, eyni bir şeyi qadın və kişi müxtəlif üsullarla gizlətməyə çalışır: qadın onu paltarının müəyyən bir yerinə tikib gizlətməyə çalışdığı halda, həmin şeyi gizlətmək üçün kişi isə əvəzinə çəkilir və ya kəlbətindən daha həvəs və ustalıqla istifadə edir.

İnsanın psixoloji xüsusiyyətləri böyük diaqnostik əhəmiyyətə malikdir. A.R.Ratinov qeyd edir ki, xəsis və adamlara inamı olmayan şəxs qiymətli şeyləri yaxın yerdə gizlədir ki, gözü qabağında olsun, onların toxunulmazlığını tez-tez yoxlaya bilsin. Qorxaq və vasvası adam onu ifşa edə biləcək şeyləri uzaqda, kənarda gizlədir. Səliqəli, ehtiyatlı adam şeyləri gizlədərkən hər şeyi yaxşı ölçüb-biçir, əvvəlcədən nəzərə alır, işi, necə deyərlər, təmiz görməyə çalışır. Huşsuz, məhdud adam isə kobud səhvlərə yol verir. Tənəbəl, yüngül adam özünü işə vermir, etibarlı saxlanacaq yeri tapmaq üçün zəhmətli

işə qatlaşmır. Axtarış aparən müstəntiq axtarılan şəxsin zövq və adətlərinə də yaxşı bələd olmalıdır. Bu, ona gizlədilən obyektlərin xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Belə ki, talançılar qeyri-qanuni yolla qazandıqları pulları, qiymətli daş-qaş və ya qiymətli metal şəklində saxlamağı üstün tuturlar. Onlar xalis qızıl və ya qızıl pul yığır, antikvar şeylər toplayır, qatı açılmamış, işlədilməmiş pulları saxlamağa meyl göstərirlər. Gizlin saxlanınc yerinin düzəldilməsində insanın ümumtəhsil və mədəni səviyyəsi, eləcə də xüsusi həzirlıq dərəcəsi müəyyən rol oynayır. Saxlanınc yerinin düzəldilməsi üçün tələb olunan bəzi vərdışlər istirahət zamanı görölən məşğələlər zamanı da qazanıla bilər. Məsələn, bal arısı həvəskarı axtarılan şeyləri arı butkasında, quşbaz quş damında gizlətməyə meyl göstərir.

A.V. Dulovun fikrincə axtarış zamanı müstəntiqin aşağıdakı suallara aid məlumatı olmalıdır:

- 1. Axtarılan adamın sənəti və əsas məşğuliyyəti;**
- 2. İstirahət zamanı məşğul olduğu işlər;**
- 3. Həyat tərzi, ailə daxilində onun gündəlik rejimi;**
- 4. Ailənin tərkibi, ailə üzvləri və qonşulara münasibəti;**
- 5. İş yerində və işdənkənar yerlərdə davranış xüsusiyyətləri;**
- 6. Əlaqə və tanışları, yaxın qohumları və s.**

Axtarışa hazırlaşan zaman axtarılan adamın bir xüsusiyyətini də qabaqcadan dəqiqləşdirmək lazımdır. O da onun axtarış zamanı göstərə biləcəyi müqavimətdir. Axtarılan şəxs müqavimət göstərə bilərsə, o, hansı şəkildə, hansı vasitələrlə bunu icra edə bilər? Axtarılan adamın bu baxımdan psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi axtarılan binaya girməyin planını dəyişdirməyə imkan verir. Axtarılan binaya girməmişdən əvvəl bir neçə məsələni dəqiqləşdirmək lazımdır. Təcrübə göstərir ki, axtarılan şəxsin psixologiyası nəzərə alınmadıqda, bu, gizlədilmiş qiymətli şeylərin məhv olunması (yandırılması və ya xarab edilməsi) ilə nəticələnir.

Müşahidə və təcrübə göstərir ki, axtarış yollarının qeyri-müəyyənliyini azaltmaq üçün bir neçə üsul mövcuddur. Belə ki, müstəntiq əvvəlcədən axtarılan bina və ailə haqqında ətraflı məlumat toplaya bilərsə, axtarılan obyektin xüsusiyyətləri ilə, onun cinayə-

tə hansı yolla gəlib çıxdığını, hansı şəraitdə, kimdən və nə yolla alındığını, onun obyektə münasibətini bilərsə, bu, axtarış işini xeyli yüngülləşdirir. Obyekt haqqında belə geniş məlumatla malik olan müstəntiq onun gizlədilməsi haqqında düzgün mühakimə yürüdə bilər.

Qiymətli şeyləri gizlətmək üçün yer və üsul seçən adamın əqli proseslərini anlamağa və müəyyənləşdirməyə çalışan müstəntiq, axtarışın təsirli olması üçün mütləq axtarılan şəxsin axtarışdan qabaq nə etdiyini də bilməlidir. Müstəntiq onun haralara getdiyini, kimlərlə görüşdüyünü, hansı şeyləri təmirə verdiyini və ya aldığını öyrənməlidir. Bəzən axtarışdan qabaq axtarılan adamın həyat tərzində ilk baxışda o qədər də əhəmiyyətli görünməyən dəyişikliklər baş verir. Məsələn, qapının və ya ayaq yolunun yeri dəyişdirilir. Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, müstəntiq bütün təmir-tikinti işlərinə (döşəmənin rənginə, divarların kağızının təzə-köhnəliyinə və sairəyə), xüsusi diqqət yetirməlidir. Çünki bu işlər çox vaxt saxlancların yerinin izini itirmək məqsədi ilə görülür. Bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, axtarış prosesində müşahidənin və müşahidəçilik qabiliyyəti və vərdişinin xüsusi rolu ayrıca qeyd edilməlidir. Məlum olduğu üzrə, müşahidə qavrayışın ixtiyarı, məqsədəyönəlmiş formasıdır. Müşahidə müxtəlif hiss üzvlərinin fəal qarşılıqlı əlaqə və təsirinə əsaslanmalıdır. Axtarış zamanı müstəntiq bu və ya digər obyekti gözlə görməklə kifayətlənə bilməz. Obyektin gizlin, gözə çarpmayan xassələrini ayırd etmək üçün onu bəzən əlləşdirmək, dinləmək, vəznini, çəkisini və s. yoxlamaq tələb olunur. Bu xassələri daha aydın şəkildə üzə çıxartmaq üçün axtarış zamanı müxtəlif texniki vasitələrdən də geniş istifadə etmək lazımdır. Digər tərəfdən, qavrayışın tam və dolğun olması üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır: diqqəti yayındıran qıcıqlandırıcılar kənar edilməli, axtarış aparılan yerin (otaqların) daha aydın işıqlanmasına fikir verilməlidir. İri, böyük həcmli obyektləri axtararkən xırda-para şeylərlə də maraqlanmaq məsləhətdir.

Axtarış zamanı müşahidəni axtarılan obyektlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Quş və heyvanların, eləcə də axtarış iştirakçılarının davranışına fikir verilməlidir. Axtarış aparən müstəntiq diqqətini

bölüşdürməyi də bacarmalıdır. Axtarışın gedişində o, axtarılan adamın davranışını, bütün hərəkətlərini diqqət mərkəzində saxlamalıdır. Çünki bu hərəkətlərin böyük diaqnostik (ifşaedici) əhəmiyyəti vardır. Axtarış prosesində diqqət uzun müddət ərzində davamlı olaraq, yayınmadan bir obyekt üzərində cəmlənməlidir. Bununla belə, diqqəti bir neçə obyekt arasında paylamağı və bir obyektədən başqasına keçirməyi də bacarmaq lazımdır. Axtarış iştirakçıları iş zamanı bir-birinə mane olmamalı və diqqətini yayındırmamalıdır. Bir sıra səbəblər üzündən axtarış aparənların diqqəti yorulur və tez-tez yayınmağa başlayır. Belə halların qarşısını almaq üçün axtarış iştirakçıları arasında iş elə bölüşdürülməlidir ki, yeknəsəq, eyni xarakterli iş onları yormasın. Diqqətin yayınması halları tez-tez müşahidə edildikdə mütləq istirahət etmək lazımdır. Axtarış əməliyyatı çox ciddilik və səbr tələb edir.

Təcrübə göstərir ki, cinayətkar obyekti gizlədərkən bir çox hallarda yorğunluq amilini nəzərə alır: obyektin gizlədilməsi üçün elə yer seçilir ki, oraya gəlib çatana qədər müstəntiq yorulub əldən düşməli olur.

Axtarış zamanı tələb olunan keyfiyyətlərdən biri də müstəntiqin iradəliliyi və məqsədəyönəlişliyidir. Məsələn, bəzən axtarış şəraiti müstəntiqdə ümidsizlik doğurur.

Diqqətləliyi bir şey tapmadığını görən müstəntiq axtarışı səthi, formal protokol naminə aparır. Əslində isə bəzən belə bir əhvali-ruhiyyə doğuran şəraitin özü cinayətkar tərəfindən çox ustalıqla əvvəlcədən yaradılır. Məlum olur ki, bu şərait əvvəlcədən düşünülmüş işin nəticəsidir. Ona görə müstəntiqi ilk müvəffəqiyyətsizlik ruhdan salmamalıdır. Bəzən axtarılan obyektlər əməliyyatın son dəqiqələrində tapılır.

Axtarış aparən adam görülcək işin həcmindən də qorxmamalıdır. Böyük həcmli, çox zəhmət, enerji, vaxt tələb edən işlə qarşılaşdıqda səbirsiz, tələskən müstəntiqin axtarışa münasibəti dəyişir.

Axtarış zamanı müstəntiq həyətni başdan-başa qazıb yoxlamaq, bir neçə kubmetr odunu bir yerdən başqa yerə daşımaq və ya bir taya otu araşdırmaq məcburiyyəti qarşısında qalır. Belə cə-

tinliklərə hazır olmayan müstəntiq axtarışı tezliklə qurtarmağa və özünü «iş» salmamağa çalışır. Halbuki, çox vaxt axtarılan obyektlər böyük zəhmət tələb edən işlərin görülməsi nəticəsində tapılır. Müstəntiq çətin, əlçatmaz yerlərin tədqiq edilməsini də unutmamalıdır. Baca, quyu və s. kimi yerlər mütləq diqqətlə nəzərdən keçirilməlidir.

Axtarış zamanı müstəntiq bəzən çirkin, natəmiz şeylərə toxunmalı olur. Cinayətkar axtarılan obyektləri qəsdən iyrənc yerlərdə, cır-cındır, kirli paltar arasında, zibil qabında və ya peyinin içində və s. gizlədir. Əgər axtarış zamanı uşaq və ya xəstə adamın yatağına da baxmaq lazım gəlsə, müstəntiq bu işdən çəkinməməlidir.

Əlbəttə, belə hallarda kobudluq və nəzakətsizliyə yol vermək olmaz. Müstəntiq lazımı qaydanı və nəzakəti gözləmək şərti ilə uşaq və ya xəstənin yatağını da yoxlamadan keçirməlidir. Müqəddəs sayılan dini kitab və əşyalar da bu yolla yoxlanılmalıdır.

Axtarışın başlanğıc mərhələlərində tapılan cuzi, az əhəmiyyətli obyektlər müstəntiqi arxayınlaşdırmamalıdır.

Bəzən cinayətkar axtarış iştirakçılarını çaşdırmaq və onların diqqətini əsl mətləbdən uzaqlaşdırmaq üçün xırda-para, əhəmiyyətsiz obyektləri tez tapıla biləcək yerdə gizlədir. Ona görə belə tapıntılar axtarış iştirakçılarını arxayın etməməlidir. Axtarış nəzərdə tutulan plan üzrə sona qədər davam etdirilməlidir.

Axtarış zamanı bəzən müstəntiqin gizlədilmiş obyektdə yaxınlaşdığını hiss edən cinayətkar onun diqqətini yayındırmaq məqsədilə böhtana əl atır, dava salır, hay-küy qaldırır və s. Belə hallarda axtarışa mane olan, öz davranış və hərəkətləri ilə axtarış iştirakçılarının diqqətini yayındıran şəxslər axtarış yerindən uzaqlaşdırılmalıdır. Axtarış böyük metodiki ustalıq, iradə, qətiyyət, nəzakət tələb edir. Bu keyfiyyətlərə malik olan müstəntiq axtarış zamanı meydana çıxan çətinlikləri, maneələri (davanı, hay-küyü və s.) bacarıqla aradan qaldırır və qarşısında duran əsas məqsədə nail olur.

Axtarış apararkən müstəntiq cinayətkarın şəxsi xüsusiyyətlərini bilməklə bərabər, cinayətin özü haqqında, axtarılan obyektin xarakteri haqqında aydın təsəvvürə malik olmalıdır. Cinayətkar ob-

yekti gizlədərkən onun axtarılacağını nəzərə alır. Ona görə o, elə yer seçməyə çalışır ki, həmin yer heç kəsin ağlına gəlməsin. Bəzən o, obyekt gizlədilən yeri elə düzəldir ki, başqa yerlərdən seçilməsin. Məsələn, brilyant, daş-qaşı qənd qabına atır. Qənd qabını isə hamının görə biləcəyi bir yerə, stolun tən ortasına qoyur. Beləliklə, şübhəli yerlər araşdırılır, stolun üstü, qənd qabı heç kimin ağlına gəlmir. Bəzən cinayətkar bu və ya digər obyektı gizlədərkən, axtarış zamanı tətbiq olunan üsulları belə nəzərə alır. Nadir hallarda o, müstəntiqin psixologiyasını, xarakter və adətlərini, mənfə-müsbət cəhətlərini, nöqsan və üstün cəhətlərini öyrənərək obyektı gizlədir.

Axtarış zamanı gözə çarpan ifşaedici əlamətlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Belə əlamətlərə yenidən qazılmış yeri, zədələnmiş gülləri, tapdalanmış otu, gizlədilmiş maddələrin hissəciklərini, cisimlərin rənginin müxtəlifliyini, ləkələri və s. aid etmək olar. Bəzən əlamətlərin ziddiyətli olması, şeylərin öz yerində olmaması da gizlədilmiş obyektləri tapmağa imkan verir. Bu cəhətdən müqayisə metodu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müqayisə vasitəsilə divarın, əşyaların rənginin müxtəlifliyi, cisimlərin assimetriyası aşkar edilir.

Axtarış zamanı cüt taylı obyektləri araşdırarkən, onları bir yerdə, həm də ayrı-ayrılıqda tədqiq etmək lazımdır. Bu cəhətdən axtarılan cisimlərin xassə və əlamətlərinin əvvəlcədən öyrənilməsinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Axtarılan adamın fiziki xüsusiyyətlərini, onun işlətdiyi alət və materialları da diqqətlə nəzərdən keçirmək lazımdır. Bu alət və materiallar vasitəsilə cinayətkarın vərdişlərini müəyyənləşdirmək və gizlədilmiş obyektlərin yerini dəqiqləşdirmək mümkündür.

Təcrübə göstərir ki, çox vaxt cinayətkar obyektləri eyni üsulla gizlətməyə meyl göstərir. Ona görə, bir yerdə axtarılan obyektin hissələri tapıldıqda mütləq oxşar yerləri də axtarmaq lazımdır.

Deməli, axtarış əməliyyatı çox mürəkkəb prosesdir və həmin prosesdə istər şübhəli şəxs, istərsə də müstəntiqin psixoloji xüsusiyyətləri sanki qarşı-qarşıya durur və onların ayırd edilməsi xüsusi psixoloji məharət və insan psixologiyasına dərin bələdlilik tələb edir. Həmin prosesdə, yəni axtarış prosesində müstəntiq çox ciddi psixoloji

problemlərlə rastlaşır. Həmin problemlərin müvəffəqiyyətlə həlli yüksək professional təfəkkür və dərin psixoloji məharət tələb edir.

Axtarılan şəxsin reaksiya və davranışının diaqnostik əhəmiyyəti

Cinayətkar axtarışın laqeyd seyrçisi olaraq qalmır və qala da bilməz. Onu, bir tərəfdən, axtarışın özü, ona aid olması, onun evində aparılması faktı narahat edir və həyəcanlandırır, digər tərəfdən, o, axtarışın gedişini diqqətlə izləməyə məcbur olur və bu səbəbdən də onun ayrı-ayrı mərhələlərini çox həssaslıqla qavrayır. Onun hissələri çox mürəkkəb və dəyişkən, dinamik olur. Cinayətkar gah yüngüllük, rahatlıq, gah da qorxu, vahimə, gərginlik hissi keçirir. Bütün bunlar onun hərəkətlərinə, davranışına, duruşuna, mimika və pantomimikasına, reaksiyalarına böyük təsir göstərir. Bu reaksiyaların bir qrupunu qeyri-ixtiyari hərəkətlər təşkil edir. Axtarış prosesini diqqətlə izləyən cinayətkar özündən asılı olmayaraq, saralmağa və ya qızarmağa başlayır, onun əlləri əsir, səsi titrəyir və ya boğulur, o, kəkələyir, əlində tutduğu şeyi yerə salır, ayağı büdrəyir və sairə. Cinayətkarın reaksiyaları ixtiyari xarakter də daşıya bilər ki, bunların da bir hissəsini qəsdən icra edilən məqsədli (simulyativ) hərəkətlər təşkil edir. Belə yalançı, aldadıcı hərəkətlər vasitəsi ilə o, axtarışın iştirakçılarını çaşdırmağa, təhlükəli yer və obyektə uzaqlaşdırmağa çalışır. Ona görə axtarışla yanaşı, cinayətkarın bütün hərəkətləri də müşahidə edilməlidir. Bu baxımdan, cinayətkarın axtarış iştirakçılarının bir sahədən və ya otaqdan başqasına keçməsi, yerlərini dəyişdirməsi, bu və ya digər cisimləri yoxlaması zamanı biruzə verdiyi və ya icra etdiyi hərəkətlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müstəntiqi çaşdırmaq məqsədilə cinayətkar onun bir otaqdan başqasına keçəcəyini görərkən dərindən yüngüllük, rahatlıq əlaməti olaraq köksünü ötürür. Bununla o, yoxlanılıb qurtarmış yerdən çox qorxduğunu nəzərə çatdırmağa çalışır. Əslində isə o, bu aldadıcı hərəkətlə axtarış iştirakçılarının diqqətini obyektə gizlədildən yerdən yayındırmağa çalışır. Köksünü ötürməklə təhlükənin keçdiyini, so-

vuşduğunu bildirən cinayətkarın əsas məqsədi axtarışa mane olmaq, onun səthi aparılmasını təmin etməkdir.

Axtarış prosesində «sözlə kəşfiyyat» üsulundan da geniş istifadə edilməlidir. Bu üsulun əsas mahiyyəti ondan ibarətdir ki, müstəntiq axtarışın növbəti mərhələlərini ucadan tələffüz edərək cinayətkara eşitdirir və eyni zamanda onun hərəkət və davranışını müşahidə edir. Axtarışın gedişində müstəntiq söhbət etməli və müxtəlif suallar verməlidir. Suallar axtarılan binanın səmtinə, yerləşməsinə, nə üçün istifadə olunması, cisimlərin bu və ya digər xassələri, onların kimə aid olması barədə ola bilər. Bəzi hallarda axtarılan şəxsləri işə də cəlb etmək olar. Məsələn, onlar şəkaf və ya sandığın açılmasına, şeylərin daşınmasına və s. kömək edə bilərlər.

Müşahidə göstərir ki, ciddi cinayətlə əlaqədar aparılan axtarış zamanı, müstəntiqin və ya başqa axtarış iştirakçısının «təhlükəli» yerə yaxınlaşması, arzu olunmayan cisim və ya əşyalara toxunması nəticəsində cinayətkarın reaksiyaları öz adekvatlığını itirir, partlayış və ya əksinə, tutqunluğa, donuqluğa səbəb olur. Bəzən o, bu və ya digər obyektin əhəmiyyətini azaltmaq məqsədilə yersiz söhbətə girişir, onun cüziliyini, yersizliyini dönə-dönə qeyd edir və s. Burada məqsəd müstəntiqi həmin obyektə yoxlamaq fikrindən daşındırmaq, onu gözdən salmaqdır. Bəzən o, özünü həyacanlı kimi göstərir, süni hərəkətlərə əl atır, həddən artıq canfəşanlıq edir. Bəzən hətta unudulmuş şeyləri müstəntiqin yadına salır, ona bu və ya digər yeri daha diqqətə yoxlamağı məsləhət görür. «Siz şübhəndi də yoxlasanız, yaxşı olardı» deyərək onu oraya dəvət edir. «Xahiş edirəm, bir zirzəmiyə də baş vurasınız, həyatımızda bir quyu var, oraya da baxmağı unutmayın» və s.

Cinayətkar həyacanını gizlətmək üçün başını işlə qatmağa çalışır, evi yığışdırır, gülləri sulayır və s. Lakin qorxu və gərginlik, həyacan hissi keçirən cinayətkar hərəkətlərini lazımi dərəcədə tənzim, ona nəzarət edə bilmir və ona görə də özü bilmədən həddən artıq can-fəşanlıq edir, işgüzarlıq göstərir. Bu, onun həyacan keçirdiyini, axtarışın gedişindən təsirləndiyini sübut edir. Onun qeyri-adi reaksiyaları daxili prosesləri açıq şəkildə büruzə verir. Axtarış za-

manı müstəntiq müxtəlif obyektlərlə qarşılaşır. O, bu obyektləri psixoloji baxımdan düzgün qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Bu cəhətdən ilk nəzərdə, işlə bilavasitə əlaqəsi olmayan obyektlərin düzgün qiymətləndirilməsi axtarışın müvəffəqiyyətlə nəticələnməsində böyük rol oynaya bilər. Müstəntiq həmin obyektlər haqqında axtarılan şəxsin izahatını dinləməlidir.

Sorğu-sual zamanı o, özünü elə aparmalıdır ki, cinayətkar onun maraqlı olduğundan duyulmuş düşməsin. Sualları onun ailə üzvlərinə də vermək məsləhətdir. Müstəntiq hər iki tərəfin cavabını dinləyib onu müqayisə etməlidir.

Axtarış yerində tapılan cisimlərin şübhəli əlaqələrinin də böyük diaqnostik əhəmiyyəti vardır. Müstəntiq həmin cisimlərin cinayətkarın şəxsiyyətinə, adət və xarakterinə nə dərəcədə uyğun gəldiyini də aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Məsələn, papiros çəkməyən adamda papirosun olması və ya içki içməyən adamın evində spirtli içkinin saxlanması müəyyən şübhə doğurmaya bilməz.

Əgər işlə əlaqəsi görünməyən cisimlər axtarılan şəxsə aid deyilsə, o zaman onların haradan və kimin tərəfindən gətirildiyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Şübhəli görünən obyektləri yoxlamamışdan əvvəl, cinayətkardan onların içində olanı soruşmaq lazımdır. Bəzən bu cavab işin açılmasına əsaslı yardım edir. Axtarış zamanı müstəntiq şeylərin öz yerində olub-olmamasına, nə üsulla saxlanılmasına və sairəyə xüsusi fikir verməlidir. Məsələn, adətən qaloş və çətin yataq otağına aparılmır. Həmin şeylər yataq otağından tapılırsa, bu hal şübhə oyatmaya bilməz. Ümumiyyətlə, müstəntiq şübhəli görünən, qeyri-adi, anlaşılmaz, tanış olmayan cisim və yazılara rast gəldikdə daha ehtiyatlı və ayıq olmalı, onların əlaqələrini, xassələrini, vəzifəsini, harada və nə üçün işləndiyini, nəyə və kimə lazım olduğunu aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. Əgər bu işdə çətinlik çəkirsə, həmin obyektləri daha ətraflı və dərinlən tədqiq etmək üçün götürməlidir.

Obyekti gizlətmək fikrinə düşən cinayətkar onun üçün elə etibarlı yer axtarır ki, ora heç kimin ağlına gəlməsin, heç kimdə maraq və şübhə oyatmasın. Belə bir yeri seçmək və orada obyektı gizlət-

mək üçün o, bir sıra psixoloji amillərlə hesablaşmalı və onları nəzərdə tutmalı olur. Məsələn:

1) Cinayətkar sənəd və pul kimi şeyləri şkaflın ortasındakı kitabların arasında gizlədir. Burada cinayətkar aşığıdakı psixoloji qanunauyğunluğa arxalanır: uzun müddətli, yeknəsəq, maraqsız iş insanı tez yorur və onun hərəkətlərində müxtəlif avtomatizmlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Digər tərəfdən o, axtarışın planla aparılacağını nəzərdə tutur. Ona görə də axtarışın mütləq kənar kitablardan başlanacağını güman edir. Doğrudan da axtarış kənar kitablardan başladıqda ortada yerləşən kitablara çatana qədər müstəntiq və ya axtarışın başqa bir iştirakçısı yorulub əldən düşür və qalan kitabları diqqətsiz vərəqləməyə başlayır. Cinayətkara da elə bu lazımdır. Obyekt yorğunluq və dalğınlıq şəraitində yığılan kitabların arasında gizlədilmişdir.

2) Axtarılan obyekt peyinin içində, ayaq yolunda və sairə yerlərdə gizlədilir. Cinayətkar burada insana xas olan iyrəncilik hissinin əmələ gəlməsinə arxalanır. O, elə fikirləşir ki, axtarış iştirakçıları bel yerlərdən iyrəndikləri üçün orada axtarış aparmayacaqlar. Bəzən elə də olur. Təmiz yerlər alt-üst edilir, aranıb-axtarılır, obyekt gizlədilən iyrənc yerlər heç kimin ağlına gəlmir. Ona görə belə yerlər daha diqqətlə yoxlanılmalıdır.

3) Cinayətkar obyekti xəstənin yatağında, körpənin çarpayısında və ya qohum-əqrəbasının qəbrində gizlədir. Burada o, axtarış iştirakçılarının humanizminə, nəzakətinə, nəcib hisslərinə arxayın olur.

4) Bir şeyi gizlədərkən insan təbii olaraq xəlvəti yer, gözə dəyməyən künc –bucaq axtarır. İnsana xas olan bu təbii meyli nəzərə alaraq bəzən cinayətkar axtarılan şeyi lap görkəmli yerdə, məsələn, stolun üstündə qoyulmuş qənd qabının və ya qatıq, süd butulkasının içində gizlədir. Qeyd etmək lazımdır ki, belə riskli üsullardan, bir qayda olaraq, cürətli və təcrübəli cinayətkarlar istifadə edirlər.

5) Cinayətkar obyektləri iki və ya daha artıq oxşar yerdə gizlədir. Burada məqsəd axtarıcılarda arxayınçılıq hissi oyatmaqla onları axtarışı davam etdirmək fikrindən çəkəndir.

6) Axtarış iştirakçılarının təhlükəli yerə yaxınlaşdığını və beləliklə, gizlədilən obyektin tapılacağını hiss edən, onların çox inad-

la, diqqətlə işləməsindən qorxuya düşən cinayətkar axtarışa mane olmaq, onu dayandırmaq və ya onun istiqamətini dəyişdirmək üçün, bəzən böhtana əl atır, «təhqir» olunduğu üçün dava salır, hay- küy qaldırır və s.

Təcrübə göstərir ki, axtarışın müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi axtarış iştirakçılarından yüksək fəallıq tələb edir, hər bir axtarış iştirakçısı öz məqsəd və vəzifəsini dərindən dərk etməli və gizlədilən obyektı axtarib tapmaq üçün əlindən gələni etməlidir.

Obyektı etibarlı yerdə gizlədərkən cinayətkar onun axtarış zamanı tapılmamasını nəzərdə tutur. O, axtarışdan qorxaraq onu ifşa edən şeyləri gözdən itirir. Bununla belə, o, axtarışın olacağına o qədər də inanmır. Ona görə axtarış gözlənilməyən, qəflətən baş vermiş qorxunc bir hadisə kimi qavranılır. Cinayətkarın həyatına edilən bu gözlənilməz müdaxilə konfliktə, ziddiyyətə, narazılığa, incikliyə, əsəbiliyə, böyük gərginliyə səbəb olur. Bəzən cinayətkar axtarış iştirakçılarına müqavimət göstərmək fikrinə düşür, tərslik edir, özünü nalayiq aparır, azgınlıq edir, özündən çıxır, coşur və s. Belə hallarda müstəntiq axtarılan şəxsləri, necə deyirlər, neytrallaşdırmağı bacarmalıdır. Bu məqsədlə o, bir neçə üsuldən istifadə edə bilər. Məsələn, axtarılan şəxsi işə cəlb etməklə, onun diqqətini yayındırmaq və vəziyyətini dəyişdirmək mümkündür. Axtarışın məqsəd və zəruriyyətinin izah edilməsi də bu baxımdan cinayətkarın davranışına müsbət təsir edir.

Bəzən nə iş, nə də izahat cinayətkara təsir etmir. O, azgınlığını davam etdirir. Gizlədilən şeyləri könüllü çıxarıb vermək əvəzinə axtarışa mane olur və s. Belə hallarda müstəntiq əmr üsulundan istifadə etməlidir. Axtarış zamanı yuxarıda adını çəkdiyimiz üsulları tətbiq etməkdə bir məqsəd güdülür. O da cinayətkarı gizlədilən şeylərin yerinə işarə edən qeyri-ixtiyari psixoloji reaksiyaların əmələ gəlməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Məlum olduğu üzrə, gizlədilən şeylərin könüllü olaraq çıxarılıb verilməsi protokolda xüsusi qeyd edilir. Lakin bu, cinayətkara yeganə təsir üsulu deyildir. Axtarış zamanı sözün və söz ilə əlaqədar olaraq ünsiyyətin, inandırma üsulunun da böyük əhəmiyyəti vardır.

4. ÜZLƏŞDİRMƏNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Üzləşdirmə, adətən bu və ya digər hüquqazidd davranışla əlaqədar olaraq ifadələrində çox ciddi ziddiyyətlər olan şəxslərin müstəntiq tərəfindən qarşılaşdırılması onların şahidi olduğu, yaxud hər ikisinin iştirakçısı olduğu hadisə barədə fikir və mülahizələrini aydınlaşdırılması prosesidir.

Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, üzləşdirmə çox ciddi psixoloji cəhətlərlə, yaxud abı-hava ilə əlaqədardır. Yəni üzləşdirmə həmin prosesdə üzləşdirilən şəxslərdə gərgin emosional halət yaradır. Bunun da müxtəlif səbəbləri vardır. Həmin səbəblər içərisində etnik-psixoloji amillərlə yanaşı, şəxsiyyətlərarası münasibətlərin pozulması, gərginləşməsi, bəzən «bağışlanılmaz», yaxud barışmaz ziddiyyətlərin yaranması halları özünü göstərir. Buna görə də üzləşdirmə prosesində müstəntiqin rolu çox mürəkkəb və əhəmiyyətlidir.

Bir tərəfdən o, üzləşdirmə prosesinin bütün məzmununu dəqiq və təfəssilatı ilə protokolda obyektiv əks etdirməlidir. Digər tərəfdən, cinayətin üstünün açılmasında maraqlı şəxs kimi müstəntiq üçün üzləşdirmə prosesində bu və ya digər tərəfin qalib gəlməsi, fikrini, mülahizəni danılmaz faktlar əsasında sübut etməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də o, üzləşdirməni elə hazırlamalı və elə aparmalıdır ki, son nəticədə həqiqətin yalan üzərində təntənəsi, yəni həqiqətin tam aşkar edilməsi mümkün olsun. Bu da asanlıqla başa gəlmir. Çünki üzləşdirmənin nəticələrinə bir sıra amillər təsir göstərir. Həmin təsiredici amilləri iki qrupa bölmək olar. Birinci qrup amillərə üzləşdirən şəxslərin göstərdikləri fakt və arqumentlərdəki ziddiyyətlərin onların sosial-psixoloji xarakteristikaları ilə bağlı olması daxildir. Nəzərə almaq lazımdır ki, üzləşdirmə zamanı heç də hamı (yəni üzləşdirilən şəxslərin hamısı) qabaqcadan düşünmüş yalançı ifadələr vermirlər.

Şahid ifadələrindəki ziddiyyətlərin səbəbi bəzən bir şəxsin, yaxud bir qrup adamın yanılmasında, yəni faktları düzgün dərk edib

dəqiq yadda saxlamamasında ola bilər. Bu halda müstəntiqin əsas vəzifəsi bu yanlışlığı müəyyən etməkdən və onu aradan qaldırmaqdan ibarət olmalıdır, yəni üzləşdirmə zamanı həmin yanlışlıq dərinləşdirilmədən aradan götürülməlidir.

Digər tərəfdən, üzləşdirmə prosesində ifadələrdəki, yəni hadisə ilə bağlı fikir və mülahizələrdəki ziddiyyətlərin olması hər hansı bir şəxsə, yaxud hər iki tərəfin qəsdən, yəni qabaqcadan düşünülmüş halda yalan ifadə verməsi ilə bağlıdır. Bu halda müstəntiq ilk növbədə qəsdən yalan ifadə verməyin motivlərini, yəni başlıca səbəbini aydınlaşdırmalıdır. Həmin motivlər çox müxtəlif ola bilər: cinayət məsuliyyətindən yaxa qurtarmağa çalışmaq, yaxud onu yüngülləşdirmək, cinayət iştirakçılarını «satmamaq; yəni onları bildirməmək, qohumluq, tanışlıq, dostluq hissi, qisasdan qorxmaq, satın alınma, yəni pulla ələ alınma, utanmaq, çəkinmək, yoldaşlıq hissini səhv anlamaq və s

Üzləşdirmə zamanı özünü göstərən ziddiyyət bəzən də sorğu aparılan şəxsə keçmiş cinayət təcrübəsi ilə də əlaqədar ola bilər. Bu halda müstəntiq, yəni təhqiqat aparən hüquq işçisi həmin şəxsə və ya şəxslərin keçmiş cinayət işləri, onun xarakteri ilə ətraflı tanış olmalıdır. Bir sıra hallarda isə üzləşdirmə zamanı meydana çıxan ziddiyyətlərin əsas səbəbi üzləşdirilən şəxslər arasında münasibətin yaxşı olmaması, yəni xoşagəlməz münasibətin əvvəlcədən mövcud olması ilə bağlıdır. Bu halda üzləşdirmə zamanı özünü göstərən ziddiyyət onların arasında əvvəldən mövcud olan ziddiyyətin davamı olur. Buna görə də belə hallarda üzləşdirmə prosesinə çox ehtiyatla yanaşmaq lazımdır, həm də həmin şəxslər arasındakı ziddiyyətin xarakteri və səbəbləri dəqiq surətdə ətraflı öyrənilməlidir.

Üzləşdirmə prosesində ziddiyyətin meydana çıxması üzləşdirilən şəxslərin rol mövqeləri ilə əlaqədar ola bilər. Məsələn, sürücü ilə avtomobil müfəttişi, yaxud milis işçisi ilə evdə xuliqanlıq edən şəxs arasındakı mövqelərin fərqli olması, hər kəsin özünü haqlı hesab etməsi onlar arasında ciddi ziddiyyətin yaranmasına, mövqelərində ciddi fərqlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Biri «qanun keşikçisi», digəri isə qanunpozan, qanuna lazımınca əməl etməyən mövqeyində

olur, mövqelər arasındakı fərq onların arasında ziddiyyət törədir, hər birisi daxilən özünü daha haqlı hesab edir və üzləşdirmə prosesində hər birisi öz haqlılığını sübut etmək üçün «tutarlı faktlara» istinad etməyə çalışır. Bununla da mövqelərin barışmazlığı kimi dərin ziddiyyətlər yaranır. Belə ziddiyyətlərin aradan qaldırılması müstəntiqdən, digər hüquq işçilərindən yüksək ixtisas hazırlığı ilə yanaşı dərin psixoloji bilik və səriştə tələb edir. Çünki üzləşdirilən şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusən də onların temperament tipləri ilə də şərtlənir. Üzləşdirmə zamanı sırf xolerik tiplə, melanxolikin özünü aparması, nitqlərindəki fərq, öz fikir və mülahizələrini sübut etmək üçün əl atdıqları vasitələr tamamilə bir-birindən fərqlənir, onlardan biri (xolerik tip) çılğın, digəri (melanxolik) isə sakit, süst olur, gətirdiyi arqumentlər də zəif səsləndiyi üçün inandırıcı görünmür.

Yaxud sanqvinik tipin çeviklikyi ilə fleqmatikin astagəlliyi onların şahidlik əməlinə, yaxud onların faktları izah etmək tərzində, fikrini sübuta yetirmək üslublarında da öz əksini aydın surətdə tapır. Yəni temperament tipindən asılı olaraq üzləşdirmə prosesində bir şahid öz fikir və mülahizələrini, gətirdiyi arqumentləri daha inandırıcı çatdırı bilər, digəri isə yəni zəif temperament tiplərinə aid olanlar isə real, həqiqi faktları belə lazımi səviyyədə çatdırı bilmirlər, yəni öz fikir və mülahizələrini inandırıcı şəkildə şərh etməkdə acizlik göstərir-lər, bu da onların temperament tiplərinin onların rəftar və davranışın-da təzahüründən asılıdır. Burada qeyd edilən amillər üzləşdirməyə, sorğuya cəlb edilən şəxslərin necə deyərlər, daxili aləmindən gələn, başqa sözlə subyektiv amillərlə şərtlənən ziddiyyətlərdir. Yəni onların istintaqla bağlı suallar verdikləri cavablarda nəzərə çarpan ziddiyyət və təzadlar daxili təhriklərlə, subyektiv halətlə bağlıdır.

Üzləşdirmə ilə bağlı özünü göstərən ikinci qrup ziddiyyətləri şərtləndirən amillər xarici amillərin təsiri ilə baş verir. Buraya xarici şərait, xüsusən də üzləşdirməni təşkil edən təhqiqatçının, yəni müstəntiqin davranış və hərəkətləri ciddi təsir edir. Yəni müstəntiqin əməli, fəaliyyəti ilə bağlı olan amillər də mühüm rol oynayır.

Bir sıra hallarda üzləşdirmə əməliyyatının təşkili üçün münasib vaxtın seçilməsi onun müvəffəqiyyətlə nəticələnməsinə ciddi tə-

sir edir. Yəni müstəntiq və ya digər hüquq fəaliyyəti işçisi bir halda üzləşdirməni tələm-tələsik təşkil edə bilər, digər halda isə onu lazımsız yerə uzada bilər. Hər iki halda üzləşdirmənin müvəffəqiyyətlə nəticələnməyini gözləmək çətinidir. Çünki birinci halda üzləşdirilən şəxslərin öz fikirlərini, mülahizələrini cəmləşdirmək, ikinci halda isə faktları, şəraiti olduğu kimi yada salmaq çətinləşir. Çünki vaxt amili burada öz mənfəi təsirini göstərir.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı üzləşdirməyə hazırlıq səviyyəsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. «Hazırlıq» anlayışına müstəntiqin texniki hazırlığı və bütün iştirakçıların psixi hazırlığı daxildir. Yəni hər iki tərəf həm texniki, həm də psixoloji cəhətdən üzləşdirmə əməliyyatına hazırlıqlı olmalıdır.

Çox epizodlu işlər üzrə üzləşdirmə həyata keçirilərkən bütün epizodlar üzrə zəruri faktları, sübutları ləngitmədən, gecikdirmədən, yəni mühasibat sənədlərini şəkilləri, protokollardan çıxarışları, maddi sübutları və s. vaxtında təqdim etmək zəruridir. Bütün bu sənədlər və faktlar elə sistemləşdirilməlidir ki, üzləşdirmə prosesində tələb olunan anda müstəntiq tərəfindən aldananları təqdim etmək asan olsun.

Bununla bərabər, bilavasitə üzləşdirmə prosesinin nəticələrini əks etdirmək, təsbit etmək mələsinə qabaqcadan hazırlaşmaq lazımdır. Yaxşı olardı ki, sual cavablar maqnitofon, yaxud diktofona yazılsın. Beləliklə, informasiyanın əksər hissəsinin hifz edilməsi təmin edilmiş olar, həm də bu halda üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslərin bu və ya digər məlihəzsini ya təkzib etmək, ya da tamamilə təsdiq etmək nisbətən asan olar.

Üzləşdirmə prosesini maqnitofona yazmaq mümkün olmadıqda onda üzləşdirmə prosesindəki mükəliməni protokollaşdırmaq başqa şəxsə həvalə edilməlidir ki, təhqiqatçının həmin işi yerinə yetirməsinə ehtiyac qalmasın, çünki bu halda onun vaxtı əsas işi yerinə yetirməyə səfərbər edilmiş olar.

Bütün bu cəhətlərlə yanaşı üzləşdirmə prosesinin gedişində müstəntiqin öz emosiyalarını, psixoloji halətini nəzarətdə saxlaması da zəruridir. Çünki kəskin konflikt şəraiti, üzləşdirmə prosesində yaranan yüksək emosional gərginlik müstəntiqdən tələb edir ki, o,

öz iradi səyini, emosional halətini sabit saxlasın, artıq şeylərə yol verməsin. Üzləşdirmə prosesində müstəntiqdə aydın zəka, yəni fikir aydınlığı, sabit, sakit əhval-ruhiyyə və həqiqətin yalan üzərində qəlbə çalacağına tam əminlik olmalıdır. Əgər müstəntiqdə belə bir psixoloji halət və ya vəziyyət yoxdursa, onda üzləşdirməni təxirə salmaq lazımdır, əks təqdirdə müstəntiq özü işi korlaya bilər.

Üzləşdirmənin düzgün planlaşdırılması həmin prosesdə baş verə biləcək ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yaxından kömək edir. Deməli, üzləşdirmə prosesində qarşıya çıxan ziddiyyətlərin əmələ gəlməsinə təsir edən amillər içərisində üzləşdirmənin planlaşdırılması da mühüm rol oynayır. Düzgün planlaşdırma ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasına yaxından kömək edir. Çünki düzgün planlaşdırmada üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslərin mövqeləri nəzərə alınır və həmin mövqelərdən asılı olaraq üzləşdirmədə müxtəlif variantlarından istifadə oluna bilər.

Bununla bərabər, üzləşdirmə prosesində nəzərdə tutulan epizodların maksimum və minimal hədləri də müəyyənləşdirməlidir. Sonra isə üzləşdirmə prosesində iştirak edənlərə sualların verilməsi ardıcılığı müəyyənləşdirilməlidir, xüsusən də ilk dəfə kimi və hansı suallara cavab verməklə əlaqədar olaraq dindirmək lazımdır məsələsi dəqiq müəyyənləşdirilməlidir. Əsas sualdan sonra hansı əlavə suallar veriləcək məsələsi də dəqiq nəzərdə tutulmalıdır.

Üzləşdirmə prosesində iştirak edənlərin bir-birinə sual verməsi, əlavə materiallar təqdim etməsi və s. cəhətlər də yaddan çıxarılmalıdır. Deməli, üzləşdirmənin planlaşdırılması bütün bu cəhətləri, yəni qeyd edilən məsələləri nəzərdə tutmalıdır.

Üzləşdirmə prosesinin gedişində müstəntiqin iştirakçılara olan münasibəti tam fərdi, yəni onların şəxsiyyətinin psixoloji xüsusiyyətlərini hərtərəfli təhlil etməyə, onların mövqeyini dəqiq müəyyənləşdirməyə, həmin mövqedə durmalarının səbəblərini aydınlaşdırmağa istinad etməlidir. Yəni cinayət işinin bütün materiallarını nəzərə almaqla üzləşdirilən şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini dərinlən öyrənməli və onların hər birinə fərdi yanaşmanı bacarmalıdır. Bu cəhət xüsusən də üzləşdirmə prosesində iştirak edən şəxslə-

rin fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsini zəruri edir. Çünki bəzən eyni hadisənin, prosesin şahidi olan şəxslərin hər birisi bəzilərinin gözü zəif görür, başqasının qulağı zəif eşidir, üçüncüsü, diqqətinin başqa yerə yönəlməsinə, yaxud fikirli olmasına görə baş verən prosesin mahiyyətini əks etlirə bilmir, dördüncüsü, fantaziyaya meyilli olduğu üçün hadisəni şişirdir, ora olmayan şeylər əlavə edir və s. bütün bu cəhətlərə görə müstəntiq və digər hüquq fəaliyyəti işçiləri dindirilən üzləşdirilən hər bir şəxsin fərdi xüsusiyyətlərini, temperament tipini, xarakter əlamətlərini, hətta onun ayrı-ayrı idrak proseslərinin (qavrayışının, hafizəsinin, təfəkkürünün, təxəyyülünün) xüsusiyyətlərini dəqiq öyrənməli və onları nəzərə almalıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, iki cinayətkar arasında üzləşdirmənin həyata keçirilməsində müstəntiq üçün müəyyən qədər risk şəraiti yaranır, çünki hər bir cinayətkar ayrılıqda yalan ifadə verir, ziddiyyəti dərinləşdirməyə çalışırlar.

Belə bir risk şəraiti müstəntiq tərəfindən üzləşdirmə prosesinə yaxşı hazırlıq sayəsində aradan qaldırıla bilər, yəni belə bir riskli şəraitin aradan qaldırılması üçün müstəntiqin həm professional, həm də psixoloji hazırlığının yetərinə olması çox vacibdir.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, üzləşdirmə həmin prosesdə iştirak edən, yəni üzləşdirilən şəxslərə çox ağır təsir edir. Xüsusən də belə bir təsir o zaman daha güclü olur ki, bu və ya digər tərəfin ifadələrində həqiqətin qəsdən təhrif edilməsilə bağlı fikirlər söylənir. Bu halda ziddiyyət daha da dərinləşir, onun kulminasiya nöqtəsi çatır, onların davranışında da artıq geriye yol qalmır, çünki yalandan üzə durmaq, nəyinsə xatirinə həqiqəti inkar etmək, faktları təhrif etmək yalnız üzünə durulan şəxsə deyil, həm də müəyyən müddət keçdikdən, yəni hadisələri bir daha fikrən təhlil etdikdən sonra bəzi şəxslərdə, yəni yalan deyən şəxslərdə daxili narahatlıq hissi, başqa sözlə vicdanın səsinə də təsirini göstərir.

Üzləşdirmənin təsiredici qüvvəsi, hər şeydən əvvəl, bilavasitə təsirdən yaranan təəssüratda özünü aydın surətdə biruzə verir. Yəni açıq-aydın şəkildə kiminsə yalandan üzünə durmaq həmin şəxsə bəzən o dərəcədə təsir edir ki, onun dözümlü həddini aşır, onda müxtəlif

kəskin reaksiyaların yaranmasına səbəb olur. Bəzən hətta təhqir, ağır söz, qarğış formalarında kəskin reaksiyalar özünü göstərir.

Üzləşdirilən şəxslərin nitq qabiliyyətləri, sözlərin xüsusi ahənglə, kəskin formada ifadə edilməsində bir-birinə ciddi təsir edir. Canlı nitqin təsiri o zaman daha güclü olur ki, o ardıcıl, məntiqi, inandırıcı olsun. Buna görə də üzləşdirmə prosesində üzləşdirilən şəxslərin nitq xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq onlar müəyyən ardıcılıqla dinlənilməlidir.

Üzləşdirmənin təsir qüvvəsi həm də iştirak etmə effektində də özünü aydın surətdə göstərir. Yəni üzləşdirilən şəxslərin özləri ilə yanaşı ora da müstəntiqin, digər aidiyyətli şəxslərin olması da onların ifadələrinin, nitqinin təsir gücünü artırmış olur.

İttiham edilənin iştirakı ilə üzləşdirmə əməliyyatını həyata keçirmək üçün müstəntiq qabaqcadan üzləşdirilən şəxslərin danışq və nitq xüsusiyyətlərinə yaxşı bələd olmalıdır. Xüsusən də günahlandırılan şəxsin danışq tərzinə, onun öz nitqi vasitəsilə başqalarının ifadəsinə, əhval-ruhiyyəsinə təsir etmək bacarığına və s. xüsusi fikir verilməlidir. Çünki bu halda ittiham edilənin, şahidlərin iradəsinə təsir etmək, onların öz ittihamlarından əl çəkməsinə, yaxud onu yumşaltmasına məharətlə təsir edə bilər. Buna görə də ittiham olunanla şahidin şəxsiyyətlərarası münasibətlərinə, bir-birinə bələdlik dərəcəsindən xəbərdar olmaq müstəntiq üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Üzləşdirmə prosesində yaranan kəskin konflikt şəraitində həmin prosesin iştirakçıları «hə» və ya «yox» deməzdən əvvəl özlərinə qəti surətdə aydınlaşdırmalıdırlar ki, onlar kiminlə birlikdədir və nəyə nail olmağa çalışırlar. Müstəntiq də üzləşdirməni təşkil edən məsul şəxs kimi, elə etməlidir ki, hər bir şahidin seçimi sosial cəhətdən düzgün və ədalətli olsun, yəni həqiqətin yalan üzərində qələbə çalmasını təmin etsin.

Deməli, üzləşdirmə əməliyyatı psixoloji cəhətdən bir sıra elə spesifik xüsusiyyətlərə malikdir ki, onları müstəntiq dərin ixtisas biliyi ilə yanaşı, dərin psixoloji səriştəyə malik olması sayəsində müvəffəqiyyətlə həll edə bilər və ədalət mühakiməsinin obyektivliyi, ədalətliyi təmin edilmiş olar.

5. İFADƏNİN YERİNDƏ YOXLANILMASI VƏ İSTİNTAQ EKSPERİMENTİNİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət əməlinin baş verdiyi şəraitin, harada baş verməsinin müəyyənləşdirilməsi və oranın ətraflı öyrənilməsi təhqiqat əməliyyatının ilkin mərhələsinə aiddir və xüsusən də şəxsiyyətə qarşı çox ağır cinayət törədilməsinin yeri və şəraitinin araşdırılması, cinayət faktını yerində yoxlamaq istintaq əməliyyatı üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki dindirmə zamanı verilən ifadələrin həqiqətə nə dərəcədə uyğunluğunu ifadəni yerində yoxlanılması sayəsində müəyyən etmək mümkündür. Bu sahədə müvəffəqiyyət qazanmaq, yaxud müvəffəqiyyətsizliyə uğramaq cinayətin açılmasına kömək edən günahkarların ifşasını təmin edən dəqiq və düzgün ehtimalların irəli sürülməsindən asılıdır. Digər tərəfdən müstəntiq tərəfindən cinayətin törədildiyi yerə baxış keçirilərkən yol verilən səhvlər çox zaman istintaqın sonrakı nəticələrinə ciddi mənfi təsir edir və təhqiqatı ya səhv istiqamətə yönəldir, ya da onu çıxılmaz vəziyyətə salır.

Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, cinayət yerinə baxış müstəqil təhqiqat əməlidir, onun əsas məqsədi cinayətin izlərini müəyyənləşdirmək və başqa maddi sübutlar əldə etməkdir. Həmin sübutlar iş üçün əhəmiyyət kəsb edən faktlar əldə etməyi şərtləndirir. Bununla bərabər, ifadənin yerində yoxlanılması, yəni cinayətin baş verdiyi yerə baxış (idrak üsulu kimi) həm də başqa təhqiqat əməliyyatlarının tərkib hissəsi ola bilər, yəni şübhəli şəxsin saxlanması, axtarılması, əşyalarına toxunmaq hüququndan məhrum edilməsi (arest na imuhestvo) təhqiqat eksperimentinə cəlb edilməsi kimi tədbirlər həyata keçirilə bilər.

Məsələn, şübhəli şəxs saxlanılarkən onun üstündə olan paltarları, ya onda olan paltarlar, yaxud da şəxsi axtarış zamanı götürülənlər axtarılır. Axtarış zamanı cinayət törədilən alət, əşya, cinayət yolu

ilə əldə edilən qiymətli əşyalar, eləcə də iş üçün əhəmiyyət kəsb edən bilən digər əşyalar, yaxud sənədlər ətraflı nəzərdən keçirilir.

Lakin bir cəhət unudula bilməz ki, axtarış zamanı götürülən, yaxud ayrıca nəzərdən keçirilən əşyalar və sənədlər protokolda, ya da ona əlavədə əks etdirilməlidir, yəni onların siyahısı tərtib olunmalıdır.

Həm də həmin əşyaların kəmiyyəti, ölçüsü, çəkisi, yaxud fərqləndirici əlamətləri, eləcə də onların dəyəri göstərilməlidir.

İlkin təhqiqat zamanı cinayət yerinə baxışın keçirilməsi çox ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, yalnız onunla şərtlənir ki, hadisə yerində cinayət izlərini, digər obyektləri tapmaq olar. Belə təhqiqat əməliyyatı həm də şəraitin mürəkkəb məzmunu ilə, hadisə ilə bağlı obyektlərin, hadisələrin mürəkkəbliyi, onlar arasında səbəb-nəticə və məkan-zaman əlaqələrinin olması, onlar haqqında məlumat əldə etməyə vaxtın çatmaması və s. kimi amillərlə əlaqədardır.

Müstəntiq hadisə yerini bilavasitə araşdırarkən müxtəlif idrak formalarından, üsullarından istifadə edir ki, zəruri faktları aşkar etsin, təhqiqatın istiqamətini düzgün müəyyən etsin və hadisənin həqiqi mənzərəsini düzgün təsəvvür edən, müəyyənləşdirən bilsin.

Hadisə yerinə baxışın, başqa sözlə ifadənin yerində yoxlanılmasının lazımı səviyyədə yerinə yetirilməsi bir sıra cəhətlərlə şərtlənir.

1. Hadisə yerinə baxışın təşkili və həyata keçirilməsi adətən müstəntiq üçün kəskin vaxt çatışmazlığı ilə bir yerə düşür. Bəzən belə hallara da təsadüf edilir ki, hadisə yerinə baxışın keçirilməsi prosesində və ya gedişində müstəntiqdə əsas suala cavab olmalıdır ki, ümumən cinayətin baş verdiyi yer və ya şərait olubdurmu?

2. Müstəntiq hadisə yerinə baxış keçirərkən, qarşıya qoyduğu və həll etməyə çalışdığı məsələlər adətən kompleks xarakter daşıyır. Yəni müstəntiq çalışır ki, müəyyən etsin ki, ümumən cinayət törədilmişmi (yaxud bədbəxt hadisə baş vermişmi, ya intihar olub və s.), cinayəti (əgər baş vermişsə) kim törətmiş, nə zaman, harada və hansı səbəb üzündən törədilmiş, cinayətkarın hərəkət və ya əməlinin mexanizmi nədir və s.

3. Hadisə yerinə baxışın xarakter xüsusiyyətlərindən biri də baş vermiş hadisə yerini, yəni konkret şəraiti müşahidə etmək və həmin şəraiti təhlil etmək yolu ilə zəruri informasiyanı əldə etməkdir. Başqa sözlə, hadisə yerini təhqiq etməklə əldə edilən informasiyalar konkret obrazlar, yəni birinci signal sistemi səviyyəsində əldə edilir və fikrən təhlil edilir, müəyyən mülahizələr sözlü-məntiqi forma kəsb edir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, əldə edilmiş informasiyanın bir formadan başqasına keçməsi halında onun müəyyən hissələri itir və hətta bəzən təhrif olunur ki, bu da irəli sürülən ehtimalın (versiyanın) tamlığına və obyektivliyinə ciddi surətdə təsir edir.

4. Hadisə yerinə baxış zamanı əldə edilən məlumatların möhkəmləndirilməsinin əsas vasitəsi baxış zamanı tərtib edilən protokoldur. Həmin protokolda müşahidə nəticəsində əldə edilən məlumatlar sözlərin köməyi ilə, yəni yazılı nitq vasitəsilə, ümumiləşdirilmiş halda əks etdirilir (protokol, əlavələrlə birlikdə zəruri sxemlər).

5. Cinayət yerinin baxışına, təhqiqinə, onunla əlaqədar olaraq tərtib edilən praktikalar çox zaman fotosəkillər, sxemlər, şəkillər, maddi sübutlar, yəni cinayət törədilən yerin təhqiqinə baxış nəticələrinin obrazlar şəklində inikasına, yəni birinci signal sistemi səviyyəsində əks etdirməsi ilə bağlı cəhətlər əlavə edilir.

6. Cinayət yerinə baxışın gedişində müstəntiq insanlardan deyil, əsasən cisimlərdən məlumatlar əldə edilir, bu mənada cinayətin baş verdiyi yerə baxışın keçirilməsi və ya o yerin təhqiqi (sorgunun) dindirmənin əksinədir. (Təhqiqat praktikasında cinayət əməlinin baş verdiyi yer və şəraitdən əldə edilən məlumatların canlandırılmasına daha çox istinad edilir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki hadisə yerinə baxış, əldə edilən məlumatlar həm dindirmənin, həm də cinayətin baş verdiyi yerə baxışın xarakter xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir).

7. Hələ kifayət qədər aydın olmayan cinayət hadisəsinin baş verdiyi yerə baxışın təhqiqatın başlanğıc mərhələsində nəzərdən keçirilməsi, mürəkkəb təhqiqat situasiyası ilə bağlıdır və onun müvəffəqiyyətlə həll edilməsi təhqiqat fəaliyyətinin təşkilatı, axtarış və rekonstruktiv cəhətlərinin reallaşdırılması ilə təmin edilir.

Deməli, müstəntiqin fəaliyyəti də çoxsəviyyəli səciyyə daşıyır. Xüsusən də müstəntiqin hadisə yerinə baxışı zamanı fəaliyyətini psixoloji cəhətdən təhlil edəndə onun bir neçə tərkib hissəsi ayırd edilir, buraya təşkilatı fəaliyyət, axtarış fəaliyyəti, hadisələrin bərpası və əminlik fəaliyyəti və s.

Müstəntiqin fəaliyyətinin qeyd edilən həmin sahələrinin hər birisi müəyyən bir (sikl) sistem təşkil edərək həmin sahələrdə müvəffəqiyyət qazanmaq onun şəxsi keyfiyyətlərindən, vərdiş və bacarığından asılıdır. Deməli, həmin məsələnin, yəni istintaq axtarış fəaliyyətinin müvəffəqiyyətlə həlli mürəkkəb professional fəaliyyət sistemi ilə təmin edilir.

Fəaliyyətdə ilk növbədə təşkilatı strukturlar (yəni cinayətin baş verməsi haqqında məlumat almaq anından) işə başlayır (fəaliyyətin iradi komponentləri). Yəni müstəntiqin hadisə yerinə baxış üçün texniki və psixoloji cəhətdən hazırlıq dərəcəsi özünü göstərir. Hadisə yerinə baxışın keçirilməsi üçün qrup təşkil edir, onların fəaliyyətini tənzim edir və lazımi istiqamətə yönəldir, cinayətin açılması üçün lazımi sübut və faktlar toplanır, onlar birgə təhlil edilir.

Cinayətin baş verdiyi yeri və şəraiti təhqiq etmək üçün əməliyyat qrupu yaradılarkən onun üzvlərinin həyat və ixtisas təcrübəsi, onlar arasında psixoloji uyuşma dərəcəsi (birgə işləməyə, bir-birinə yaxından kömək etməyə, qarşıya çıxan konflikti aradan qaldırmaq, xeyirxah münasibətdə olmaq, dözümlü, özünü ələ almaq, qarşılıqlı hörmət) nəzərə alınmalıdır.

Hadisə yerinə baxışın keçirilməsi prosesində müstəntiq necə deyirlər aşkar, başqa adamların iştirakı və ya olması şəraitində hərəkət edir. Bu cəhət də müəyyən psixoloji hazırlıq tələb edir, xüsusən də müstəntiqin öz diqqətini əsas faktlara mərkəzləşdirmək, lazım gələndə başqa obyektlərə keçirmək, əməliyyat qrupunda nizam-intizamın, əməkdaşlıq şəraiti yaratmağı zəruri edir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət hadisəsi, başqa hadisələr kimi, xarici aləmdə müəyyən izlər (sistemi) qoyur. Həmin izlər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir və ümumən mövcud məkan və zamanda

bir sistem yaradır. Təhqiqatın müvəffəqiyyətlə aparılması həmin izlər sisteminin müəyyənləşdirilməsindən asılıdır.

Cinayətin baş verdiyi yerə baxışın keçirilməsində müvəffəqiyyətsizliyin səbəblərindən biri qalmış izləri digərlərindən fərqləndirə bilməməklə bağlıdır. Hadisə yerinə baxış zamanı kriminalistik müşahidəçilik şəraitin planlı, məqsədyönlü və düşünülmüş şəkildə qavranması ilə şərtlənir, yəni müstəntiq yaxşı müşahidəçilik qabiliyyətinə malik olmalıdır. Həmin müşahidənin səmərəli olması üçün müəyyən qaydalara riayət edilməlidir. Baxışın keçirilməsinə başlayana qədər baş verən hadisə barədə müəyyən təsəvvürə malik olmaq lazımdır, yəni baş vermiş cinayət hadisəsinin faktik tərəfi ilə tanış olmaq lazımdır.

Adətən baxış keçirməzdən əvvəl müstəntiq fikrən baxışın ehtimalı sərhədini müəyyən edir. Əgər həmin sərhəd düzgün müəyyənləşdirilibsə, onda işə aid müəyyən sübutların əldə edilməsi, yəni cinayətin törədilməsi ilə bağlı obyektlər, cisimlər tapıla bilər. Amma cinayətin baş verdiyi məkan düzgün müəyyən edilmədikdə cinayət izlərini tapmaq da mümkün olmur. Odur ki, müstəntiq hadisə barədə ilkin məlumatla malik olmalıdır. Belə məlumat isə zərərçəkənin, hadisəni görənlərin, şahidlərin ilkin dindirilməsi sayəsində əldə edilə bilər.

Adətən axtarış fəaliyyətini aşağıdakı ardıcılıqla müəyyən etmək olar. Başlanğıc mərhələdə «kriminal düyümün» (əsas faktların) fərqləndirilməsi baş verir: cinayət izləri üzərində olan meyid, sındırılmış seyf, aşırılmış avtomobil və s. Bütün bu cəhətlərin əks etdirilməsi və onların səbəblərinin araşdırılması istintaq əməliyyatında mühüm mərhələni təşkil edir. Əsas düyümün qavranılması müstəntiqin axtarış cəhdlərini artırır, bu da öz növbəsində onun bütün idrak proseslərini cinayətin açılmasına yönəldir. Ancaq nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, müstəntiqin axtarış fəaliyyəti dərk edilən informasiyaların standart (eyni tipli) olması ilə, eləcə də dərk edilən, əks etdirilən əlamətlərin unikalılığı ilə fərqlənir. Müstəntiqin qarşısında duran məsələlər həmin mərhələdə çoxcəhətli səciyyə daşıyır. Tədqiqatlar sayəsində müəyyən edilmişdir ki, axtarış fəaliyyətinin əsas

mahiyyətini ətraf mühitdə olan cisimlərdən məhz təhqiqat üçün əhəmiyyət kəsb edən, yəni baş vermiş cinayəti açmaq üçün zəruri olan informasiyaları ayırd etmək, fikri fəaliyyəti həmin informasiyaların təhlili və mənalandırılmasına yönəltməklə bağlıdır, yaxud onunla şərtlənir. Ona görə də nəzərə almaq lazımdır ki, axtarış fəaliyyətinin əsas mahiyyəti ətraf mühitdən gələn informasiyalardan məhz elə informasiyaları ayırd etməlidir ki, onlar baş vermiş cinayətin açılmasına kömək etsinlər.

Hadisənin baş verdiyi şəraitin, baxış zamanı asanlıqla qavranılan xarici görkəmi, eləcə də əşyalar mühitinin daxili məzmununu ilk növbədə hissi idrak vasitələrinin (duyğu, qavrayış və s.), eləcə də məntiqi idrak vasitəsilə dərk edilir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, xarici struktura həmişə bütöv bir tam şəkildə qarvanılır, amma cisimlər arasındakı daxili əlaqə və münasibətlər eyni dərəcədə həm hissi idrak, həm də məntiqi idrakla dərk edilir. Yəni burada mürəkkəb idrak prosesləri – təfəkkür, təxəyyül fəal iştirak edir. Təhqiqat işi ilə bağlı fəaliyyətə gələn təxəyyül və təfəkkürün spesifikasiyi eyni zamanda bəzən də bir-birini inkar edən ehtimalların (versiyaların) irəli sürülməsindədir. Təhqiqat ehtimalı (versiyası) dağınıq, əlaqəsiz faktlardan, sübutlardan yaranaraq müəyyən obrazlar, sürətlər əmələ gətirir ki, onları real gerçəklikdə yoxlamaq lazım gəlir. Təxəyyüldə canlandırılan bütün ehtimallar, versiyalar real şəraitlə tutuşdurulur, real gerçəkliklə yoxlanılır. Beləliklə də təhqiqat prosesi ilə bağlı yaranmış təxəyyül sürətləri keçmiş hadisənin, yəni baş vermiş cinayətin məkan və zaman çərçivəsi (əlamətləri) ilə tənzim olunur.

Adətən cinayət yerinə baxışın ilk mərhələsində izlərin müəyyən hissəsini ayırd etmək mümkün olur və həmçinin izlər kəsmişdə törədilmiş cinayət hadisəsinin müəyyən ünsürlərini əks etdirir, yaxud onları saxlamış olur. Təhqiqat fəaliyyətinin rekonstruktiv cəhəti öz mahiyyəti etibarını axtarış fəaliyyəti nəticəsində müəyyən edilmiş izlərin analiz və sintez vasitəsilə qaydaya salınması, yəni real vəziyyəti bərpa etməkdən ibarətdir.

Belə bir rekonstruktiv fəaliyyət nəticəsində müstəntiq müəyyən qənaətə gələ bilir və cinayətin törədilməsi ilə bağlı bəzi ehti-

malları (hipotezləri) irəli sürür və yeni sübutlar əsasında onlar versiyaya çevrilir. Hər bir irəli sürülmüş versiya (ehtimal) yoxlanılır və onun üzərində aparılacaq işlər planlaşdırılır.

Şübhəli şəraitdə baş verən cinayətlərin əksəriyyətinin açılması sahəsində müvəffəqiyyətin əldə edilməsi əksər halda cinayət işi ilə bağlı ehtimalların, versiyaların vaxtında və düzgün irəli sürülməsindən asılıdır.

Nəzərə almaq lazımdır ki, (versiya) ehtimal rekonstruktiv və axtarış fəaliyyətinin qovşağında yaranır (törəyir). Unutmaq olmaz ki, müstəntiqin fikri fəaliyyətində təxəyyül cinayətin açılmasında çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Onun, yəni təxəyyülün köməyi ilə obyektiv gerçəkliyin faktlarını qavramağa istinad edərək müstəntiq keçmişin mənzərəsini yaradır.

Təhqiqatla bağlı təxəyyül və təfəkkürün spesifikliyi onda özünü göstərir ki, eyni zamanda bir-birini istisna edən bir sıra versiyalar irəli sürülür.

Təhqiqat versiyası bir sıra pərakəndə sübutlardan (faktlardan) yaranır ki, bunun da nəticəsində cinayət əməli barədə müəyyən obraz əmələ gəlir və onun gerçəklikdə yoxlanması zəruri olur. Bütün xəyali versiyalar real şəraitlə, real nəticələrlə tutuşdurulur. Deməli, təhqiqatla bağlı təxəyyül keçmiş hadisənin – cinayətin məkan və zaman çərçivələri ilə tənzim edilir. Müstəntiqin fəaliyyətində yaratdığı təxəyyülün rolu çox zaman heç bir şahidi olmayan ölüm hadisəsi və ya cinayətin açılması prosesində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu halda mütəxəssis təxəyyülü istintaq prosesində daha ciddi əhəmiyyət kəsb edir, çünki bu halda mütəxəssis təxəyyülü hadisənin əlaqəli surətini yarada bilər.

Müstəntiq və cinayət hadisəsini nə qədər dərindən «görürsə» daxili görmə onun hadisə ilə bağlı irəli sürdüyü versiyalar o qədər düzgün ola bilər.

Qətl hadisəsinin baş verdiyi yerə baxış zamanı təxəyyül izlərə görə cinayət səhnəsini daha tam və dolğun şəkildə təsəvvür etməyə imkan verir.

Ona görə də təhqiqat zamanı təxəyyül prosesinin rolunu inkar etmək təhqiqat işində ciddi səhvlərə gətirib çıxara bilər.

Fəaliyyətinin xarakteri və məzmunundan asılı olaraq təxəyyülün aşağıdakı növləri fərqləndirilir: bədii, elmi, texniki və s.

Təhqiqat işinin özünəməxsus cəhətlərə malik olmasına görə təhqiqat təxəyyülü də ayırd edilə bilər. Təhqiqat işi ilə bağlı təxəyyülün öz xüsusiyyətləri vardır.

Özünün bərpaedici təxəyyülünü «işləməyə» məcbur edərək müstəntiq cinayəti yerində həm cinayətkarın, həm də zərərçəkənin izləri əsasında cinayətin tam mənzərəsini «görməyə» qabil olmalıdır, yaxud onu görməyi bacarmalıdır.

Həmin təxəyyül obrazı və ya təxəyyülün köməyi ilə bərpa edilən surətlər hadisə yerindəki real şəraitlə tutuşdurulur və bu halda ya qarşıya çıxan ziddiyyəti müəyyən edir, yaxud çatışmayan yeni izləri axtarmağa can atır. Yeni izlərin tapılması irəli sürülən ehtimalın imkanlarını genişləndirir.

Müstəntiq üçün hadisə yerinə baxış keçirərkən ən aktual məsələlərdən biri də müxtəlif obyektlərin qavranılması zamanı adəti stereotiplərin aradan qaldırılması və həmin stereotiplərin arxasında duran yeni informasiya daşıyıcılarını görmək və onları yaxşı dərk edərək mənalandırmadır. Hipotezlərin yoxlanılması zamanı ilkin ehtimalların düzgün olmadığı qənaətinə gəlmək olur. Bu da psixoloji nöqtəyi-nəzərdən iki mühüm nəticəyə gətirib çıxara bilər. Hər şeydə əvvəl çatışmayan faktların axtarılması başlayır. Lakin bəzən elə olur ki, çatışmayan informasiyalar əldə edilmir, onda belə güman etməyə əsas var ki, həmin məlumatlar mövcud faktların içərisindədir. Hadisə yerinə baxışın müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün aşağıda qeyd edilən məsələləri eyni ardıcılıqla həll etmək lazımdır.

- **Birinci məsələ** - təhqiq edilən hadisə ilə bağlı bütün məlumatları tapmaq. Həmin mərhələdə informasiyaların toplanılması yalnız bir versiya ilə məhdudlaşdırıla bilməz.

- **İkinci məsələ** – toplanılmış informasiyaları təhlil etmək və həmin əsasda baş verən hadisəni izah etməyə imkan verən yeni versiya yaratmaq;

- *Üçüncü məsələ* - irəli sürülən hər bir ehtimalı (versiyanı, hadisənin baş verdiyi şəraitlə tutuşdurmalı, qarşılaşdırmalı). Belə bir qarşılaşdırmanın gedişi prosesində qarşıya çıxan bütün ziddiyyətlər, neqativ vəziyyətlər obyektiv surətdə qeyd edilməli.

Əgər irəli sürülən hər bir versiyanın yoxlanılması zamanı müəyyən ziddiyyətlər aşkar olunursa, onda ilk növbədə birinci, sonra isə ikinci versiyanın həll edilməsinə qayıtmaq lazımdır.

Cinayət mənzərəsi (kriminal versiya) müstəntiqin beynində daha bir modelin – yəni tədqiqat planının yaranmasına səbəb olur ki, o da müəyyən ardıcılıqla araşdırılmalı, cinayətin açılmasına kömək etməlidir.

İstintaq eksperimenti müstəntiq tərəfindən həmin proses üçün müəyyən edilmiş qayda və normalara uyğun olaraq təşkil edilib keçirilir. Məlumdur ki, ifadənin yerində yoxlanılması və bərpası özündə bir sıra istintaq elementlərini (əməliyyatlarını) birləşdirir. Özü-nün psixoloji xarakteristikasına görə o, dindirməyə və ya hadisə yerinə baxışın keçirilməsinə aiddir və əsasən həmin tədqiqat əməliyyatlarının psixoloji xüsusiyyətlərini cəmləşdirmiş, yaxud əks etdirmiş olur.

İstər müqəssirin, istərsə də cinayət hadisəsinin harada baş verdiyini görmüş başqa şahidlərin ikinci hadisə barədə danışması və ya məlumat verməsi, təbii olaraq, heç bir sübutu əhəmiyyətə malik deyildir, yaxud belə bir əhəmiyyət kəsb etmir.

İfadələrin yenidən təkrar edilməsi və bərpasında əsas məqsəd hadisə barədə əlavə informasiya (məlumat) əldə etməkdir. Yəni dindirmə zamanı verilmiş məlumatlar bərpa edilir ki, görək oraya yeni məlumat əlavə edilir, yoxsa yox.

Əvvəlki ifadələrin, məlumatların bərpa olunması zamanı din-dinilən şəxslərdə assosiativ əlaqələrin canlanması sayəsində hafizə yaxşılaşır.

Hadisə yerinə baxış zamanı oradakı cisimlər və əşyalar arasında olarkən həmin şəxslərin (assosiasiya üzrə) yadlarına əlavə məlumatlar düşür, halbuki əvvəlki sorğu (dindirmə) zamanı görülmüş hadisə və cisimlər barədə yalnız keçmiş hafizə materiallarına istinadən

məlumat verilmişdi. İndi bilavasitə hadisənin baş verdiyi yerli şəraiti gördüyü halda onlar barədə müstəntiqin kabinetində sorğu və ya dindirmə zamanı o sadəcə olaraq həmin cisimləri yaddan çıxara, unuda bilər. Buna görə də hadisə yerində verilmiş məlumatların yenidən bərpası zamanı müstəntiq daha çox informasiya əldə edə bilər, çünki o nəinki eşidir, həm də görür, yəni cisimləri, hadisələri bilavasitə qavrayır. Bu da imkan verir ki, müstəntiq tədqiq etdiyi hadisəni daha dərinlən və hərtərəfli qavrasın, onu yaxşı dərk etsin, mənalandırsın.

Verilmiş ifadələrin bərpası gedişində toplanmış materiallarla, sübutlarla bağlı çox zaman ziddiyyətlər meydana çıxır, həmin ziddiyyətləri bilavasitə hadisə yerinə baxış zamanı faktların bilavasitə yoxlanılması sayəsində aradan qaldırmaq nisbətən asan olur. Buna görə də ifadələrin yerində yoxlanılması, başqa sözlə, istintaq eksperimentini keçirməyi zəruri edən bir sıra şərtlər və ya əsaslar olur.

1. Hadisə yerini müəyyənləşdirmək, bilavasitə onu görməklə bağlı zərurət. Hüquq ədəbiyyatında belə bir fakt gətirilərkən bir qadın müstəntiqə müraciət edir ki, meşə ilə gəzərkən təsadüfən bir meyitə rast gəldim. Həmin meyit zorakılıqla öldürülmüşdür. Lakin o izah edə bilməz ki, həmin meyiti necə tapmaq olar, yəni o yeri necə tapmaq olar, amma onu göstərə bilər ki, həmin meyit haradadır (yəni o yerə getsə onu bilavasitə görə və göstərə bilər).

2. Təhqiqatın aparılması yollarını müəyyənləşdirmək zərurəti. Müəyyən qədər meyvəni oğurlayaraq sürücü İ.Ekspeditor və yükləyici ilə birlikdə küçələrdə maşından vətəndaşlara sataşırlar. Meyvə alan şahidləri müəyyən etmək üçün meyvəni hansı küçələrdə maşından vətəndaşlara satdıqlarını müəyyənləşdirmək lazımdır. Lakin həmin şəxslərin hansı küçələrdə meyvəni satdıqlarını soruşduqda o məlumat verə bilmir, amma hansı küçələrdən keçdiklərini, meyvə satdıqlarını o küçələrə getməklə göstərə biləcəyini qeyd edir. Yəni bilavasitə qavrayışa istinad edir, o hafizə ilə hadisəni tam bərpa elə bilmir.

3. Müstəntiq üçün müəyyən əhəmiyyət kəsb edən əşyaların yerinin müəyyənləşdirilməsi. İttiham edilən şəxs nəhayət gizlətdiyi qiymətli əşyaların yerini göstərməyə razılıq verir. Yaxud başqa

günahkar şəxs razılaşıb ki, bədənə xəsarət yetirdiyi bıçağı atdığı yeri göstərsin. Bunun üçün həmin yerə aparılmasını vacib sayır.

4. Təhqiqatçıya bəlli olmayan şəxslərin müəyyənləşdirilməsi. Bəzən müəyyən iş üçün vasitəçi vasitəsilə rüşvət verilir, lakin həmin şəxsin kim olduğunu dəqiq deyə bilmir, yalnız yaşadığı evi göstərə biləcəyini etiraf edir.

5. Baş vermiş hadisənin ayrı-ayrı cəhətlərini müəyyənləşdirmək və dəqiqləşdirmək. Yəni hadisə yerinə baxışın keçirilməsi və ya istintaq eksperimentinin təşkilinin əsas qayəsi hadisə ilə bağlı müəyyən detalların, şəraitin dəqiqləşdirilməsi və əvvəlki ifadələrlə onları tutuşdurmaq, qarşılaşdırmaqdır. Bu halda faktlar dəqiqləşdirilir, şübhəli cəhətlər aradan qaldırılır, əsaslı sübutlar əldə edilir.

6. Cinayətin baş verməsini şərtləndirən şəraitin müəyyənləşdirilməsi. Müstəntiq müqəssisdən soruşur ki, zavodun ərazisindən defisit detalları, əşyaları necə çıxarmısınız? Təqsirləndirilən şəxs qeyd edir ki, onları pis vurulmuş taxtanı aralamaq yolu ilə vermişdir. Müstəntiq həmin yeri göstərməyi tələb edir, günahlandırılan şəxs o yerə getməyi tələb edir və hadisə yerində prosesi daha dəqiq izah edir.

7. Hadisə yerini bilən və baş vermiş cinayətdən məlumatı olan şəxslərin müəyyənləşdirilməsi. Onların hadisə ilə bağlı cisim və hadisələr, cinayət yeri barədə ifadələri alınır. Burada müxtəlif variantlar mövcud ola bilər. Müxtəlif ifadələr yoxlanılır, onlar tutuşdurulur, verilmiş məlumatların adekvatlıq dərəcəsi müəyyən edilir.

İfadənin yerində yoxlanılması, xüsusən də istintaq eksperimenti müstəntiqdən təşkilatçılıq qabiliyyəti tələb edir. O, eyni zamanda istintaqa cəlb olunan qrupa rəhbərlik etməyi, daxil olan bir çox informasiyaları (məlumatları) yaxşı əks etdirməyi və düzgün təhlil etməyi bacarmalı, həm də əldə edilmiş bütün məlumatları düzgün əks etdirməyin öhdəsindən gəlməlidir. Bununla bərabər, müstəntiq üçün ittiham edilən, şübhəli bilinən, zərərçəkmiş şəxslərlə, şahidlərlə psixoloji rabitə yarada bilmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Həm də müstəntiq üçün təhqiqat əməliyyatının əsas fiqurunun psixologiyasını, yəni ifadələri yoxlanılan şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərini yaxşı bilməlidir, belə bir psixoloji səriştə zəruri informasiyanı əldə etməyə

kömək etməklə yanaşı, konfliktə yol verməməyə, yəni konflikt şəraitindən yaxa qurtarmağa imkan verir. Buna görə də ittiham olunan, şübhəli sayılan, zərərçəkən və şahidlərlə bir tərəfdən digər tərəfdən müstəntiqin zəruri psixoloji rabitəsinin yaradılması vacibdir.

Çünki elə adamlar var ki, onlar öz günahları, başqa sözlə, öz cinayət əməli barədə müstəntiqə təkliddə məlumat verir, o barədə təfsilatı ilə danışır, amma müstəntiqin yanında başqa adamlar olduqda öz əməlləri barədə məlumat vermək istəmir. Bu cəhəti nəzərə alaraq sorğu aparılacaq şəxslə əvvəlcədən müəyyən hazırlıq işləri aparılmalıdır. Dindiriləcək şəxslərlə xırda məsələlər üstündə konfliktə girmək olmaz, həmin məsələləri sonra, təhqiqatın gedişində də danışmaq olar. Xüsusən də yeniyetmələrin sorğusunda, onların bu və ya digər hadisə barədə dindirilməsində ehtiyatlı olmaq, onların psixoloji xüsusiyyətlərini düzgün nəzərə almaq lazımdır. Lazım gəldikdə yeniyetmələrin dindirilməsində müəllimlərin, psixoloqların köməyindən istifadə etmək daha yaxşı nəticə verə bilər.

İstintaq eksperimentinin aparılması, yəni hadisə yerinə baxışın təşkili hadisədən uzun müddət keçdikdən sonra aparılırsa, qarşıya bir sıra çətinliklər çıxır. Məsələn, cinayətin baş verdiyi yerdə bitkilər sistemi dəyişilir. Yəni ağaclar böyüyə, bitkilər sistemli dəyişə, çəmənlik sola, yaxud cinayətin baş verdiyi yeri ot basa bilər. Müəyyən küçədə olan binalar sökülə, və ya az mərtəbəli binalar yüksək mərtəbəlilərlə əvəz oluna bilər. Belə hallarda tələsmədən hər cür tədbir görmək lazımdır ki, dindirilən şəxsə assosiativ əlaqələri canlandırmaq, ona bu və ya digər şəraitin, vəziyyətin canlandırılmasında kömək etmək, yəni hadisələri daha dəqiq surətdə yada salmasına yardım etmək vacibdir. Belə bir prosesi müstəntiq yaxşı təşkil edərsə, alınan ifadələr daha dəqiq olar və yoxlamanın nəticələrinin düzgünlüyünü təmin etmiş olar.

Son dövrlərdə cinayətkarın ifşası üçün, xüsusən də qrup cinayətini açmaq üçün operativ eksperiment təşkil edilir.

Mühüm məsələ təhqiqat eksperimenti iştirakçılarını seçməkdir. Çünki eksperimentin keçirilməsi üçün adətən bir çox adamlar cəlb edilir.

Müstəntiqdən və eksperimentə cəlb edilənlərdən başqa həmin eksperimentdə günahlandırılan (şübhəli bilinən şəxs), zərərçəkən şəxs, şahid, müxtəlif bilik sahəsinin mütəxəssisləri (psixoloqlar, pedaqoqlar) eləcə də texniki personal, yəni bu və ya digər təcrübə işləri yerinə yetirməyə kömək edən şəxslər iştirak edir. Həmin təhqiqat işinin aparılmasına çoxlu şəxslərin cəlb edilməsi, bir tərəfdən sosial-psixoloji amillərin təsirini gücləndirir, digər tərəfdən təzyiq olunan şəxsin fərdi xüsusiyyətlərinə ciddi surətdə təsir edir. Çünki hər bir şəxs özünün fərdi xüsusiyyətlərinə malikdir ki, onlar da təhqiqatın eksperimental yolla əldə edilən faktlarının etibarlılığına inanmırlar.

Hadisə yerinə baxışla əlaqədar olaraq keçirilən eksperimentlər içərisində qavrayışla bağlı yoxlamalar daha mürəkkəb səciyyə daşıyır. Bu onunla izah olunur ki, qavrayış real gerçəkliyin hissi surətlərinin əmələ gəlməsi və fəaliyyətə gəlməsi ilə əlaqədar olduğundan müxtəlif psixi törəmələrin – funksional, operativ və motivasion hadisələrin mürəkkəb çulğalaşması kimi təzahür edir. Qavrayışla bağlı (eləcə də müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi imkanları ilə bağlı) eksperimentlərin nəticələri həm ümumi subyektiv keyfiyyətlərdən (imkanlardan) və eləcə də eksperimentin keçirilməsi anlarında orqanizmin vəziyyətindən asılıdır. Qavrayışın həssaslıq səviyyəsi bir tərəfdən ayrı-ayrı adamların fərdi xüsusiyyətlərindən, digər tərəfdən onun fəaliyyətinin xarakterindən asılıdır. Bəzən də burada normadan kənara çıxma halları çox kəskin olur. Məsələn, qara parça istehsalı ilə məşğul olan toxucularda yalnız qara rəngin qırxa qədər çalarlarını fərqləndirə bilirlər.

Tədqiqat praktikası göstərir ki, ən çətin eksperimental yoxlama məkan qavrayışı və məkan təsəvvürlərinin müəyyənləşdirilməsi sahəsində özünü göstərir. Belə eksperimentin mürəkkəbliyi məkan qavrayışının fizioloji təbiəti ilə şərtlənir. Çünki qavrayış prosesində müxtəlif analizatorlar (həm daxili, həm də xarici qıcıqandırııcıların təsiri ilə, fəaliyyətə gəlir) qarşılıqlı surətdə bir-birini şərtləndirir.

Məkan münasibətlərinin obyektivliyindən (uzunluq, istiqamət, həcm, forma, yer tutma vəziyyəti və s.) asılı olaraq müxtəlif analiza-

torların fəaliyyəti çulğalaşır. Həm də bu zaman hər bir analizatorun fəaliyyəti digər analizatorların fəaliyyəti ilə bağlı olur. Yəni cismin məkan xüsusiyyətlərinin və münasibətlərinin qavranılmasında həm görmə və eşitmə, həm də iy bilmə və başqa hiss üzvləri iştirak edir.

Məkan qavrayışının mühüm xüsusiyyətlərindən biri qoşa analizatorun (hər iki gözü, hər iki qulağın və s.) eyni zamanda və birgə fəaliyyət göstərməsidir. Məlumdur ki, bir gözlə qavranılan obyektlər iki gözlə qavranılandan ciddi surətdə fərqlənir. Bu cəhət yalnız görmə analizatorunun fəaliyyətinə aid deyil, həm də digər qoşa analizatorların da fəaliyyətinə aiddir. Bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır ki, sistemlilik yalnız məkan qavrayışına aid deyil, həm də zaman qavrayışına xasdır. Şərh edilən cəhətlərdən çıxış edərək, yəni onlara istinadən müstəntiq ittiham edilən (günahkar bilinən) şəxsin məkan və zaman təsəvvürlərini qiymətləndirərkən, yəni o məlumatları nəzərə alarkən, həm də onların ifadələrinin eksperimental yolla yoxlanılması zamanı onun bütün hiss üzvlərinin vəziyyətini (yalnız görmə və eşitməni deyil) dəqiq müəyyən-ləşdirməli və düzgün nəzərə almalı. Belə bir təhqiqat əməliyyatı aparmaq günahlandırılan şəxslə ciddi psixoloji hazırlıq aparılmasını tələb edir. Yəni yaxşı psixoloji hazırlıq aparıldıqda günahlandırılan şəxs sakitləşər və daxilən inanar ki, hadisəni olduğu kimi xatırlamaq və o barədə düzgün məlumat vermək zəruridir. Elə buna görə də təhqiqat eksperimentinin keçirilməsinin mühüm şərti və ya şəraiti ittiham edilən şəxsin hər şeyi olduğu kimi etiraf etməsi, yəni tö-rətdiyi cinayət əməlini düzgün boynuna almasıdır. Bu cəhət onun daxilən yeniləşdiyini, onun hər şeyi etiraf etməyə hazır olduğunu sübut edir. Müstəntiqin başlıca vəzifəsi ilk növbədə günahlandırılan şəxslə zəruri psixoloji rabitə yaratmaqdır.

Təhqiqat eksperimentini hazırlayarkən onun iştirakçılarının nəinki ümumi fiziki və psixoloji xüsusiyyətlərini, həm də onların psixosomatik vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır. Xəstələnmə, həya-can, qorxu və hətta sadəcə yorğunluq baş verən hadisələrin düzgün qavranılması qabiliyyətini xeyli dərəcədə aşağı sala bilər. Məsələn, qrip olduqda, burun tutulduqda iy bilmə həssaslığı ya tam azalır, ya

da itə bilir. Elə hallar olur ki, təhqiqat eksperimenti təşkil edilərkən yoxlanılan şəxsi əvvəlki vəziyyətinə qaytarmaq olmur (yəni onun üçün yoxlanılan hadisəni qavramaq xarakterik olduğunu ona qaytarmaq olmur), bu halda müstəntiq eksperimentin nəticələrini qiymətləndirərkən müvafiq düzəlişlər aparmağa çalışmalıdır.

Təhqiqat eksperimentinin nəticələrinin düzgün olması üçün zəruri şərtlərdən və ya şəraitdən biri təhqiqat olunan hadisənin təcrübədə bərpa olunması və ya yenidən canlandırılması maksimum dərəcədə yoxlanılan hadisəyə uyğun olmalıdır. Bu eksperiment zamanı istifadə edilən maddi cisimlərə və şəraitə aid olmalıdır. Yəni həmin cisimlər, hadisələr, şərait özünün zəruri bu və ya digər xassəsini, keyfiyyətlərini təzahür etdirməlidir.

Adətən təhqiqat eksperimentində maddi aləmin elə cisimlərindən, əşyalarından istifadə olunur ki, onlar təhqiqat hadisəsi ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olsun, yəni həmin hadisənin orbitində olsun. Bu eksperimental yolla yoxlanılan hadisə ilə bağlı nəticələrin əldə edilməsinə kömək edir, başqa sözlə onu daha çox təmin edir. Lakin bəzən bunu etmək müəssər olmur, beləki, bəzən cinayət hadisəsinin baş verməsi ilə bağlı olan vacib obyekt və ya cisim ya çox ciddi zədələnmiş olur, ya da ümumən məhv edilmiş olur. Başqaları isə zaman keçdikcə özünün ilkin keyfiyyət və xüsusiyyətlərini dəyişmiş olur, üçüncülər isə kəmiyyət etibarlı ilə kifayət qədər olmur. Bütün bu hallarda müstəntiq eksperiment qoyarkən gərək həqiqi cisimləri onların bənzəri və ya modelləri ilə əvəz etsin. Eksperimental tədqiqat zamanı istifadə oluna bilən model dedikdə elə maddi sistem nəzərdə tutulur ki, o, təhqiqatı maraqlandıran cismi əks etdirməklə yanaşı, həm də onu elə əvəz edə bilsin ki, onun öyrənilməsi həmin obyekt haqqında yeni məlumat verə bilsin. Başqa bir şəraitdə cismin modeli onun bənzəri (analoqu) kimi çıxış edir. Buna görə də demək olar ki, təhqiqat eksperimentində cisimlərin, əşyaların modelləşdirilməsi obyektə dolayısı ilə (bilavasitə) öyrənməyə xidmət edir, yəni real cismin özü ilə deyil, onun modeli ilə iş görülür, şərait araşdırılır.

Təhqiqat eksperimenti aparılarkən yoxlanılan hadisənin baş verdiyi şəraitin bərpa edilməsi daha da mürəkkəbdir. Çünki bu halda cinayət hadisəsinin baş verdiyi mühit və şəraiti (hadisə və faktları) olduğu kimi bərpa etmək çox çətindir, bir sıra hallarda isə zaman və məkanda baş verən gözlənilməz hadisələr vəziyyəti köklü surətdə dəyişir, onu olduğu kimi bərpa etmək olmur. Lakin buna baxmayaraq, təhqiqat eksperimenti zamanı həmin vəziyyətin, şəraitin bərpa edilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Cinayət işlərinin təhqiqi praktikasının öyrənilməsi göstərir ki, günahlandırılan şəxs, şahid, zərər çəkən özlərinin ifadələrində çox halda, məsələn qaranlıq olmasına, yaxud, əksinə çox kəskin işıqlılığın olmasına istinad edirlər ki, həmin şərait onların baş verən hadisəni (cinayət hadisəsini) aydın görməyə mane olmuşdur. Bunu da nəzərə almamaq olmaz. Bu qəbildən olan ifadələri yoxlamaq üçün, yəni bunu eksperiment yolu ilə yoxlamaq üçün cinayət baş verdiyi zaman olan işıqlılığın zəmin səviyyəsi mütləq bərpa olunmalıdır.

Həm də cinayəti törədən şəxs belə bir işıqlılıq şəraitində nə müddətdə olması da nəzərdən qaçırılmamalıdır. Belə bir yoxlama həm də qaranlıq şəraiti ilə bağlı aparılmalıdır. Bunun da psixofizioloji mexanizmi və səbəbləri vardır. Çünki uzun müddət qaranlıqda qalmaq görmə həssaslığını artırdığı halda, əksinə uzun müddət kəskin işıqlılıq şəraitində qalmaq görmə həssaslığını zəiflədə bilər. Hər iki halda ətraf cisim və hadisələrin, əşyaların qavranılmasında müəyyən dəyişiklik yarada bilər ki, bu da qaranlıq və işıqlılıq dərəcəsinə alışmanın, uyğunlaşmanın, adaptasiyanın baş verməsi ilə nəticələnir. Odur ki, belə bir qanunauyğunluğu istintaq prosesində nəzərdən qaçırmamaq olmaz.

Çünki fizioloqların tədqiqatlarından aydın olur ki, insan işıqlı otaqdan qaranlıq çıxarkən işıqlılığın fərqi nə görə əvvəl ya heç bir şeyi görə bilmir, ya da çətinliklə müəyyən cisimlərin konturunu dümanlı şəkildə ayırd edə bilər. Vaxt keçdikcə gözün həssaslığı, yəni görmə həssaslığı artır. Əgər işıqlılıq normal həddə olmuşsa (təxminən 10-löksov) alışma və ya uyğunlaşma, yəni adaptasiya 20 dəqiqədən sonra, əgər çox olmuşsa, təxminən bir saatdan sonra qurtarır.

Qaranlıq binadan işığa çıxdıqda gözün işığa alışması nisbətən tez baş verir, yəni qaranlıq binadan çıxdıqdan 3-5 dəqiqə sonra insan adətən hər şeyi normal görə bilir, lakin ilk anda adaptasiyanın olmaması kəskin surətdə özünü hiss etdirir.

Çox kəskin işıq (məsələn, qarşıdan gələn avtomaşının fəralarından gələn işıq) insana özünəməxsus şəkildə təsir edir, sanki onu kor edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə kəskin işığın təsiri gözün görmə qabiliyyətini nəinki çətinləşdirir, həm də hərəkə reaksiyaları çətinləşdirir, müəyyən hərəkə əməliyyatların aparılmasında və ya baş verməsində fasilə yaradır.

Xarakterik cəhətlərdən biri də odur ki, ayrı-ayrı cisimlərin görmə qavrayışı bir sıra hallarda nəinki ümumi işıqlılıqdan asılıdır, həm də müşahidəçinin yerləşdiyi yerdən asılı olaraq cismin kəskin surətdə işıqlanmasından, yəni həmin cismin üzərinə kəskin işıq düşməsindən asılıdır. Məsələn, insan pəncərədən zəif işıqlandırılmış otaqda olan bütün əşyaları əgər küçədə qaranlıqdırsa yaxşı seçə və görə bilər, amma hava aydın və günəşli olduqda həmin pəncərədən baxmaqla otaqda olan əşyaları görə bilmir. Sonuncu halda otağa pəncərədən baxmaq üçün pəncərəyə çox yaxınlaşmaq, hətta əllə işığın qabağını kəsməyə çalışmaq sayəsində evdəki əşyaları az-çox aydın görmək və fərqləndirmək olar. Belə bir şəraiti və ya vəziyyəti praktikadan aydın olduğu kimi bəzi müqəssirlər, yaxud yalançı şahidlər nəzərə ala bilmirlər. Ona görə də onların ifadələri istintaq eksperimentinin keçirilməsi zamanı asanlıqla təkzib edilir, yəni onların yalan ifadə verdikləri aydın olur.

Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, təhqiqat işinin əsaslı və obyektiv getməsi üçün istintaq eksperimenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Lakin onun təşkili və keçirilməsi ciddi professional hazırlıqla yanaşı, xüsusi psixoloji səriştəyə malik olmağı tələb edir. Burada müstəntiqin intellektual keyfiyyətləri ilə yanaşı, keyfiyyətləri də mühüm rol oynayır.

İstintaq eksperimentinin təşkili və aparılmasının müvəffəqiyyətlə nəticələnməsi üçün həmin eksperimentdə iştirak edən bütün şəxslərin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin ətraflı öyrənilməsi və işin

gedişi prosesində həmin xüsusiyyətlərin dəqiq nəzərə alınması da çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, istintaq eksperimentinin təşkili və onun nəticələrinin adekvat təhlili çox mürəkkəb prosesdir. Həmin mürəkkəb əməliyyatın aparılması iştirakçılardan çox ciddi professional səriştə ilə yanaşı dərin psixoloji hazırlıq da tələb edir. Çünki zəruri psixoloji hazırlıq və səriştə olmadan həmin mürəkkəb əməliyyatın öhdəsindən gəlmək və eksperiment nəticələrinin adekvat təhlilinə nail olmaq çətindir.

TÖVSIYƏ OLUNAN ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının “Polis haqqında” Qanunu.
2. Azərbaycan Respublikasının “Əməliyyat-axtarış fəaliyyəti haqqında” Qanunu.
3. DİN-in 174 sayılı 05.04.2008-ci il tarixli əmri: “Şəxsi heyət arasında mənəvi-psixoloji durumun, nizam-intizamın, habelə sosial müdafiə işinin yoxlanılması üzrə fəaliyyətin vəziyyəti haqqında DİN-in 01.04.2008-ci il tarixli KQ-2/2 nömrəli kollegiya qərarının elan edilməsi barədə”.
4. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya. Bakı, 2003.
5. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya. Bakı, 2006.
6. Bayramov Ə.S., Əliyev B.H. Hüquq psixologiyası (dərslük). Bakı, “Təhsil”, 2012.
7. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə., Seyidov İ.Ə. Məhkəmə psixologiyası və psixoloji ekspertizası məsələləri. Bakı, ADU, 1987.
8. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı, 2007.
9. Əliyev B.H. Məhkəmə-psixoloji ekspertizası. Bakı, BDU, 1994.
10. Əliyev B.H. Cinayət və mülki işlərdə məhkəmə-psixoloji ekspertizası problemləri. Bakı, “Azər nəşr”, 1996.
11. C.İ.Süleymanov, S.Ə.Abdullayev, A.M. Mahmudov. İbtidai istintaq mərhələsində təqsirləndirilən şəxsin dindirilməsi taktikası. Bakı, 2009.
12. Qasımova L.N., Mahmudova R.M. Pedaqogika. Bakı, “Caşıoğlu”, 2003.
13. Tamer Topsakal. Psixoloji sorğu teknikləri. Ankara, 2010.
14. David Canter. Suç psixolojisi (tərcümə: Ali Dönməz) 1-ci nəşr. Ankara, 2011.
15. Yasemin Işıқтаç. Adalet psixolojisi. İstanbul, 2013.
16. Petrovski A.B. Ümumi psixologiya. Bakı, 1982.
17. Петровский А.В., Ярошевский М.Г. Психология. Москва, 2002.
18. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Социально-психологические проблемы личности несовершеннолетних правонарушителей. Баку, БГУ, 1996.
19. Алиев Б.Г., Мамедова С.И. Психологические вопросы изучения преступления. Баку, 1999.

20. Васильев В.Л. Юридическая психология. СПб: Питер, 2000.
21. Васильев В.Л. Юридическая психология. 6-е издание. Переработанное дополненное. СПб: Питер, 2009.
22. Богословский В.В., Ковалев А.Г., Степанов А.А. Общая психология. Москва, 1981.
23. Бандурка А.М., Богарова С.П., Землянская Е.В. Юриидическая психология. Харьков, 2002.
24. Еникеев М.И. Основы общей и юридической психологии. Москва, 2003.
25. Еникеев М.И. Юридическая психология. Краткий учебный курс. Москва, 2003.

MÜNDƏRİCAT

Dindirmənin psixologiyası

Hadisə yerinə baxışın psixologiyası

Axtarışın psixoloji xüsusiyyətləri

Üzləşdirmənin psixoloji xüsusiyyətləri

İfadənin yerində yoxlanılması və istintaq eksperimentinin psixoloji xüsusiyyətləri

Tövsiyə olunan ədəbiyyatların siyahısı

İstintaq hərəkətlərinin psixologiyası

Dərs vəsaiti

Bakı – Mütərcim – 2015

